

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Katolická teologická fakulta

Ústav dějin křesťanského umění

Dějiny křesťanského umění

Bc. Martina Žebrová

Sakrální architektura a aglomerace středověkých

Litoměřic

diplomová práce

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Kuthan, DrSc., Dr.h.c.

2014

Prohlášení:

1. Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu, které jsem řádně citovala.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Litoměřicích dne 6. 4. 2014

Bc. Martina Žebrová

Bibliografická citace

Sakrální architektura a aglomerace středověkých Litoměřic [rukopis]: diplomová práce / Martina Žebrová; vedoucí práce prof. PhDr. Jiří Kuthan, DrSc., Dr.h.c. – Litoměřice, 2014, -- 61 s.

Anotace

Tato diplomová práce si klade za cíl přiblížit královské město Litoměřice v jeho středověké podobě, tehdejší aglomerační strukturu a sakrální architekturu tohoto města. Litoměřice vynikají především z hlediska bohatství jejich památkového fondu a touto prací bych ráda připomněla zejména památky, o jejichž podobě již dnes svědčí jen menší či větší pozůstatky, kostely, které zde tehdy stávaly. Práci bych ráda pojala jako monografii středověkých Litoměřic se souhrnným výčtem svatyně, opevnění, hradu a středověkých domů.

Klíčová slova

Litoměřice, kostely, středověk, opevnění, hrad, městská aglomerace

Abstract

This diploma thesis aims to approach the royal town Litoměřice in the medieval form, then agglomeration structure and sacral architecture of this town. Litoměřice excels especially in terms of the richness of their heritage fund and by this thesis I would like to commemorate especially disappeared monuments, churches, which were located here. I would like to contain my thesis like a monography of early medieval town Litoměřice with an enumeration of churches, fortification, castle and medieval houses.

Keywords

Litoměřice, churches, middle ages, fortification, castle, urban agglomeration

Počet znaků (včetně mezer): 144 783

Tímto bych ráda poděkovala prof. PhDr. Jiřímu Kuthanovi, DrSc., Dr.h.c. za vedení mé diplomové práce, cenné podněty a rady. Dále mé poděkování patří paní Marii Hrubé za zpřístupnění bohatého fondu galerijní knihovny, doktorce Olze Kubelkové a všem zaměstnancům Severočeské galerie výtvarného umění v Litoměřicích, dále děkuji doktoru Oldřichu Kotyzovi z Oblastního muzea v Litoměřicích za podnětné informace a R.D. ICLic. Mgr. Józefu Szeligovi za zpřístupnění kostela Všetech svatých, dále mé díky patří pracovníkům SOA v Litoměřicích, zejména panu Mgr. Tomáši Krýdovi. Velké poděkování patří panu doktoru Petru Mackovi za cenné informace a v neposlední řadě patří mé díky rodině a známým za podporu při psaní této diplomové práce.

Obsah

1. Úvod.....	6
2. Prameny a literatura zabývající se Litoměřicemi ve středověku	7
3. Vznik a historie města Litoměřic.....	10
4. Litoměřické středověké kostely	15
4.1 Kostel sv. Štěpána	16
4.2 Kostel Všech svatých	19
4.3 Kostelík Panny Marie.....	22
4.4 Klášterní kostel sv. Michala.....	24
4.5 Klášterní kostel sv. Jakuba.....	26
4.6 Kostel sv. Vavřince	29
4.7 Kostel sv. Vojtěcha	30
4.8 Kostel sv. Václava.....	31
4.9 Kostel sv. Jiří.....	32
4.10 Kostelík sv. Jana Křtitele.....	35
5. Středověký hrad	36
6. Opevnění Litoměřic	41
7. Středověká aglomerace	46
7.1 Podhradské osady.....	50
7.2 Vnitřní zástavba města	53
8. Závěr	56
9. Seznam vyobrazení	57
10. Seznam použité literatury	59

1. Úvod

Cílem této bakalářské práce je monograficky zpracovaná studie, která si klade za cíl přiblížit královské město Litoměřice v jeho středověké podobě. Čtenáři bude nastíněna problematika tehdejší aglomerační struktury a sakrální architektury města. Litoměřice jsou městem značně bohatým co se týče jejich památkového fondu. Přes rozličné slohové etapy a hojnou stavební činnost v tomto historickém městě bych se ráda s touto prací vrátila na počátek všeho dění. Ke vzniku městských aglomerací a jednotlivých architektonických památek, k jejich zahrnutí do města jako takového díky výstavbě masivního opevnění. Předmětem mého zájmu se staly zejména ty památky, o jejichž podobě dnes svědčí jen menší či větší pozůstatky, kostely, které zde tehdy stávaly. Práce je souhrnným výčtem sakrálních architektonických staveb, opevnění, královského hradu a středověké zástavby města.

V první části se budu zabývat chronologickou rešerší pramenů a literatury vážících se k mému tématu. Nejnovější výzkumy, nové poznatky a názory zhodnotím se staršími stanovisky bádání obecně známými ze starších pramenů či literatury. Dále budu s těmito poznatky pracovat a prověřím i nově získané informace vážící se ke vzniku a historii Litoměřic.

Další, nejčetněji zastoupenou kapitolou, bude výčet kostelů a kostelíků vzniklých právě ve středověku. U jednotlivých staveb se pokusím vyhledat nejstarší zmínky o nich, jejich stavební vývoj a stejně tak nejstarší vyobrazení v jejich středověké podobě. Středem mého zájmu se stanou jak kostely dodnes stojící a ve velké většině zahalené do barokního hávu, které stávaly na místě původních středověkých, tak i kostely zmizelé, zbořené zpravidla za třicetileté války, po kterých dnes zdánlivě nezůstala ani památka.

V následující části bych se ráda věnovala středověkému královskému hradu a městskému hradebnímu systému, které měly neméně zajímavý stavební vývoj jako stavby sakrální. Poslední kapitolou, kterou se budu v této práci zabývat, bude samotná městská aglomerace a vývoj a rozšíření středověkého města, vznik osad a předměstí.

Výstupem práce by tedy měla být monografie o vzniku a historii středověkých Litoměřic s jejich úctyhodným počtem kostelů a kostelíků, důležitost hradu a fortifikace královského města a vhled do problematiky aglomeračních struktur středověkého města.

2. Prameny a literatura zabývající se Litoměřicemi ve středověku

Prameny písemné povahy jsou k dějinám Litoměřic pro dobu svých začátků vcelku bohatší než pro jiná česká venkovská místa. Nejdůležitějším historickým pramenem pro studium počátků města jsou listiny. Mezi nimi obzvlášť ty, které se týkají litoměřické kapituly. O jejím založení nás spravuje listina¹, nejstarší záznam této povahy, s datem svého vzniku kolem roku 1057. Nejedná se o listinu v pravém slova smyslu, nýbrž o neověřený akt, který si sepsala kapitula pro svou paměť. Bývá označována v literatuře písmenem A kvůli svým dvěma mladším redakcím. Musíme také zmínit, že o pravosti Zakládací listiny litoměřické kapituly A, vznikl spor. Po Gustavu Friedrichovi, který ji hájil, zastával opačný názor jeho žák, historik Václav Hrubý. Ale podle nejnovějšího důkladného rozboru historika a diplomatika Zdeňka Kristena, jsou argumenty hovořící pro pravost dokumentu více než přesvědčivé². Mladší verze listiny označované písmeny B, která byla potvrzena králem Přemyslem Otakarem I. roku 1218, a verzi označovanou jako C, jejíž text ovšem podle Jindřicha Tomase³ ještě nebyl dostatečně zhodnocen a ukazuje dle něj prvky starší než ze 14. století, do kterého bývá kladena. Význam mají i listiny jiných institucí církevních, pak listiny královské pro město samotné a třeba listiny některých feudálů. Důležité informace týkající se Litoměřic doby středověké nám poskytují i pramenné edice sestavené Gustavem Friedrichem – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I – V⁴ a Jaromírem Čelakovským – Codex iuris municipalis II⁵, kde nalezneme všechny vydané listiny a ustanovení vázící se k Litoměřicím. Litoměřice jsou jmenovány rovněž v jiných pramenech vyprávěcích, které však obsahují daleko méně detailů a mají úlohu spíše doplňující, zmínky o nich nejsou v takové míře, aby je bylo možno považovat za prameny, které se vážou primárně a výlučně k Litoměřicím.

Co se týče literatury vázající se ke vzniku města, podrobněji se jí zabýval historiograf Litoměřic Julius Lippert, mezi lety 1863-1869 býval profesorem litoměřické reálky. Výsledky svých prací o vývoji města ve středověku prezentoval v místním tisku, z čehož později vznikla syntéza celkových dějin města⁶. Jeho pojetí začátků města je ovlivněno názorem, že uvedení německého měšťanstva českými panovníky ve 13. století bylo činem, který urychlil domácí vývoj o staletí. U Litoměřic samotných si byl vědom staršího řemeslnického osídlení a významu trhu, ale přikládal mu malý význam pro vznik města. Národnostně považoval Lippert nové město za plně německé, v tom s ním pak souhlasili ostatní němečtí badatelé, kteří se problémem zabývali⁷.

¹ Zakládací listina i její dvě mladší verze jsou uloženy v SOA Litoměřice, Kapitulní archiv, č. inv. 1-3.

² KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 17.

³ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 103.

⁴ CDB I – V.

⁵ CIM II, 1895.

⁶ LIPPERT 1871.

⁷ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 102.

Rozvoj regionálního studia souvisel s postupným zpřístupňováním městského archivu, kterému se po Lippertovi věnoval gymnaziální profesor Wenzel Katzerowsky. Na základě zdejších písemností současně publikoval řadu studií a drobnějších materiálových edic. Věnovány byly zejména městským memorabiliím⁸ či městské knize Litoměřic z roku 1341⁹, která je třetí nejstarší zachovanou městskou knihou v Čechách a byla nedávno nově vydána¹⁰. Tyto své práce a jiné další Katzerowsky publikoval v časopisech *Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursions-Club*¹¹ a *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Deutschen in Böhmen*¹².

Součástí německé řady edice uměleckých památek Čech, vydávané podle politických okresů, se mělo stát dvousvazkové dílo profesora bohosloveckého semináře Vinzenze Luksche, které sice nebylo vytištěno, ale naštěstí se nám zachoval strojepis¹³ této práce. Rukopis je údajně ztracen.

Dalším autorem, který napsal přehlednou práci o dějinách města, byl redaktor místních novin (roku 1920 založil samostatnou přílohu *Leitmeritzer Zeitung*)¹⁴ a nový městský archivář Heinrich Ankert. Ten však ve své práci, až na shrnutí informací již publikovaných v dílech starších autorů, nepřináší v podstatě nic nového. Na konci jeho práce¹⁵ nalezneme německé přepisy 11 vybraných listin od roku 1324 do roku 1794.

V roce 1923 vyšla práce¹⁶ absolventa litoměřického gymnázia Rudolfa Hohmanna, neobyčejně vyspělý pokus o zpracování počátků města Litoměřic, do té doby nejpodrobnější studie o této otázce. Ve své studii zdůrazňuje, že německé město Litoměřice nevyrostlo ze slovanského podhradí, nýbrž vedle něho – nejen právně, ale i teritoriálně¹⁷. Hohmann a jiní publikovali své statě k dějinám města ve sborníku¹⁸, jehož vydání bylo spojené s velkými oslavami sedmisetleté existence Litoměřic jako města.

Významným představitelem zdejší historické vlastivědy, zaměřeným především na archeologii a etnografii, byl učitel Josef Kern. Do sborníku¹⁹ přispěl svými archeologickými nálezy, majícími vztah k oblasti města. Jedná se zejména o zajímavý soubor poznatků o některých památkách ve městě.

Poválečná česká historická produkce, věnovaná dějinám Litoměřic, se zejména začínala ohlédnutím za událostmi nacistické okupace a průběhu osvobození. Další práce dotýkající se města se potom dařilo vydávat pouze čas od času nejčastěji u příležitosti

⁸ KATZEROWSKY 1894b.

⁹ KATZEROWSKY 1894a

¹⁰ KOCÁNOVÁ/TOMAS 2009

¹¹ Vycházel v České Lípě, ale zaměřen byl na celou oblast mezi Labem, státní hranicí a Ještědským hřebenem. Vydáván od roku 1878, celkově vydáno 61 ročníků. V citacích uváděn jako MNEC.

¹² Časopis vydávaný od roku 1866 až do roku 1936. V citacích uváděn jako MVGDB.

¹³ LUKSCH 1920.

¹⁴ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 22.

¹⁵ ANKERT 1923.

¹⁶ HOHMANN 1923.

¹⁷ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 102.

¹⁸ Festschrift zur Feier des 700 jährigen Bestandes der Stadt Leitmeritz. Stadt Leitmeritz 1227 – 1927. Leitmeritz 1927.

¹⁹ KERN 1942.

různých výročí, které nebylo možno opomenout. Tím bylo například 900 let litoměřické kapituly²⁰. Zlepšení situace v této problematice nastalo se začátkem vydávání publikací o městských památkových rezervacích. Prvním z autorů, který se svého úkolu zhostil více než zodpovědně, byl historik umění Otakar Votoček se svou publikací²¹. Vedle historického průvodce²² městem od historika a archiváře Jindřicha Tomase a publikace²³ historičky umění Evy Šamánkové, je Votočkova práce hlavním zdrojem poznání o památkovém bohatství města.

Množství drobnějších příspěvků k dějinám Litoměřic obsahují také periodika. Kupříkladu *Kulturní měsíčník*, vydávaný v letech 1965 – 1980 Galeríí výtvarných umění v Roudnici nad Labem. Na něj navázaly *Kulturní listy litoměřického okresu*, vycházející po jednotlivých ročních sešitech v letech 1983 – 1990.

V posledních dvou decenních minulého století byly podniknuty pokusy o celkový výklad dějin města. Bohužel ale nezaplňily potřebu důkladného zpracování celkového výkladu. Jedná se o práci²⁴ archiváře a historika Jana Smetany, která byla jednak limitována nevelkými možnostmi, jednak posláním²⁵. Specifickou formu má kartografické dílo litoměřických historiků, zachycující dějiny města prostřednictvím kartografických reprodukcí a rekonstrukcí. Tohoto se zhostili autoři jako kartograf a historik kartografie Karel Kuchař²⁶, Otakar Votoček²⁷, dále Jaroslav Macek s Janem Smetanou a Jindřichem Tomasem²⁸.

Výsledkem posledních počinů na konci 90. let minulého století jsou dvě velmi zdařilé práce. Co do obsažení dějinného vývoje Litoměřic od jejich počátků až do dob současných, tak také co do kvalitativního zpracování jednotlivých epoch a problémových okruhů vyniká celkový výklad dějin města²⁹ od archiváře a historika Oldřicha Kotyzy, již výše jmenovaných historiků a archivářů Jana Smetany a Jindřicha Tomase. Druhou prací vzniklou na konci milénia je výbor studií³⁰, který sestavili Jindřich Tomas, Jan Klápště a Oldřich Kotyza. Pěkně zpracovaná je i práce³¹ Karla Kučy z roku 2011, i když místy s pozměněnými faktografickými údaji (z neznámého důvodu několikrát zaměňuje kostely svatého Vavřince a svatého Vojtěcha).

²⁰ BARTŮNĚK 1959.

²¹ VOTOČEK 1955.

²² TOMAS 1975.

²³ ŠAMÁNKOVÁ 1982.

²⁴ SMETANA 1986.

²⁵ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 25.

²⁶ KUČAŘ 1959.

²⁷ VOTOČEK 1969b.

²⁸ MACEK/SMETANA/TOMAS 1996.

²⁹ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997.

³⁰ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999.

³¹ KUČA 2011.

3. Vznik a historie města Litoměřic

Lokalita nad soutokem Ohře s Labem, krajina chráněná pohořím a otevřená slunci, byla pro člověka zajímavá už od nepaměti, proto nejstarší doklady o lidském osídlení sahají prokazatelně již do mladší doby kamenné (asi 3 – 2 tisíce let př. n. l.). Jádrem tohoto terénu se stala vyvýšená terasa dnešního města, vytvořená usazeninami křídového moře. Tehdy bylo ještě Labe veletokem, jehož hladina omývala vrch Radobýlu, teprve když voda ustoupila do svého dnešního řečiště, objevil se útvar litoměřické pánve, jak ji dosud známe. Ovšem litoměřické prostředí dostalo svou konkrétní dnešní podobu ještě daleko později. Způsobila to především rozvětvená delta potoka, který tudy po tisíciletí odváděl mohutným proudem srážkové vody od dnešního Lbína a Pokratic a hrnul dolů k řece množství suťových zemin, které po usazení daly vzniknout suťovému kuželu, na kterém se dnes nachází hlavní náměstí a přilehlé domovní bloky. Potok zvaný Pokratec se časem hlouběji zařezával do podložních vrstev, takže nakonec se svými vedlejšími rameny, která postupně vysychala, rozbrázdil původně souvislou terasu do onoho nevšedního terénního reliéfu, na kterém dnes Litoměřice stojí.³²

Název Litoměřic býval spojován s možností existence kmene Lutoměřiců³³. Počet předpokládaných Lutoměřiců sotva mohl přesahovat několik tisíc lidí. Teorie tvrdící, že v české kotlině sídlilo množství nezávislých kmenů (mezi nimiž měl být i kmen Lutoměřiců), jejichž postupným sjednocováním vlastně vznikl český stát, ovlivňuje české dějepisce a raně středověkou archeologii již 150 let. Zastánci³⁴ této teorie se opírali zvláště o znění císařské listiny Jindřicha IV. vydané v Řezně 29. dubna 1086, která se nám bohužel nedochovala v originále, ale jejíž znění je nám známo z kroniky pražského kanovníka Kosmy³⁵. Z tohoto přepisu se tedy dozvídáme o tehdejším vymezení západní a severní hranice pražské diecéze. Protože většina jmenovaných krajín je v dokumentu uváděna v množném čísle, jde o pojmenování obyvatel, z čehož řada badatelů usuzovala, že se jednalo o kmeny³⁶. Ovšem O. Kotyza, na základě analýzy starších názorů, předkládá ještě poněkud jinou možnost ohledně vzniku místního názvu Litoměřic. Konstatuje, že tvar „Liutoměřice“ lze odvodit od osobního jména Liutomír (či Liutemír), náležející vyšší sociální vrstvě. Hypoteticky tedy prý lze uvažovat, že jakýsi Liutomír byl prvním správcem přemyslovského hradu, který po něm získal i jméno. Lutoměřici, jmenovaní ve výše zmíněné Jindřichově listině, mohli tedy podle něj být obyvatelé správního hradu Litoměřic³⁷. Tuto možnost, že původ jména místního může pocházet ze jména osobního, sdílí ve své práci i Jindřich Tomas³⁸. Litoměřice samotné můžeme v této souvislosti každopádně považovat za centrální

³² VOTOČEK 1955, 2.

³³ V jiné literatuře se setkáme i s označením kmene Liutoměřiců.

³⁴ Tvrzení např. Julia Lipperta, Jindřicha Tomase.

³⁵ CDB I, č. 86.

³⁶ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 63 – 64.

³⁷ Ibidem, 65.

³⁸ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 103.

hradiště kmene a podle nejnovějších názorů tedy lze jejich existenci v 9. století považovat za zcela pravděpodobnou³⁹.

Jádrem předslovanského osídlení tu byl patrně Dómský pahorek a rozsáhlejší sídliště se rozkládala na dolních svazích Radobýlu. Když do této končiny přišli Slované (kolem 6. století), usadili se zprvu většinou na místech již dříve osídlených, tedy také na Dómském pahorku. Ten se stal patrně útočištným hradištěm pro přilehlé území a okolní lid se tu v dobách neklidu soustřeďoval se vším majetkem i dobyt看kem za účelem společné ochrany. Výhodná a chráněná poloha nad řekou a při dálkových cestách nepochybně přispěla k tomu, že se právě toto hradiště stalo posléze jediným střediskem celé krajinné oblasti.⁴⁰ Poloha hradiště je zřejmá ze zakládací listiny kapituly textu A⁴¹, kde je kostel svatého Štěpána kladen do hradiště.⁴² Nejsou bohužel dochovány zbytky valů, ale podle geografické situace a podle umístění středověkých hradeb, mohlo mít hradiště rozlohu přibližně 6 – 7 ha. Východní část hradiště zabíraly objekty kapituly zhruba od 2. poloviny 11. století, tedy přesněji kolem roku 1057, kdy zde byla vévodou Svyatoplukem založena kapitula s chrámem svatého Štěpána.⁴³ Akropole hradiště se obvykle předpokládá v západní části kolem bývalého kostela svatého Jiří.⁴⁴ Toto místo je odděleno od ostatního prostoru úvozem jdoucím k řece (dnešní ulice Svatojiřská a Horní Rybářská). Mimo zmíněné východní části, kde se nacházely vlastní objekty kapituly a západní části s akropolí, bylo na pahorku ještě dost místa, kde mohli žít závislí lidé poddaní či svobodnější obyvatelstvo. O způsobu, jak spolu na hradišti vycházely kapitula a správní hrad, ani o původní podobě zdejších staveb nevíme ovšem nic bezpečného⁴⁵. Ovšem hradiště obecně, jako střediska správy, byla též místy, kde se shromažďovaly peněžní příjmy panovníkovy, který z nich někdy dával část darem některým církevním institucím, jako litoměřické kapitule.⁴⁶ Lze pouze předpokládat, že celý pahorek byl nějakým způsobem opevněn. Cest k němu vedlo několik, a to většinou od labského brodu. Hlavní vstup na území hradu i kapituly vedl však nejspíše ze strany severní. Kapitula získala četné dílčí majetky, jednotlivé poddané, v různých vsích kolem Litoměřic, ale i ve vzdálenějších krajích. Šlo zřejmě o dary jednotlivých feudálů, částečně též knížete. Vytvořila tedy od 11. století do počátku 13. století rozsáhlý pozemkový majetek, který byl většinou rozložen při cestách na Litoměřice. Kapitula a její dvůr bývaly tedy významným centrem, kde se shromažďovaly zemědělské přebytky z širokého okolí. Ke konci 12. století zjišťujeme v Litoměřicích další středisko rozsáhlého panství. Jde o panství Hroznaty, zakladatele kláštera tepelského. Hroznatův dvůr v Litoměřicích je jediný, který máme na Litoměřicku dosvědčen.

³⁹ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 103.

⁴⁰ VOTOČEK 1955, 4.

⁴¹ Zakládací listina uložena v SOA Litoměřice, Kapitulní archiv, č. inv. 1-3.

⁴² CDB I, č. 55: „In ipsa vero civitate, qua prefata collocata est ecclesia.“

⁴³ SCHLENZ 1933, 5 – 7; BARTŮNĚK 1959, 32 – 71.

⁴⁴ Názor na původní polohu hradu v západní části hradiště zastává např. Rudolf Hohmann: HOHMANN 1923, 23.

⁴⁵ VOTOČEK 1955, 6.

⁴⁶ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 108.

Na břehu Labe vzniklo sídliště rybářů, údajně prý ještě starší nežli hrad sám. Jeho obyvatelé se patrně zabývali i dopravou lodí, které bylo třeba proti proudu táhnout. Při ústí potoka Pokratce, kde snad býval již prvotní litoměřický přístav, narostlo již rovněž nepravidelné osídlení. Tudy musela procházet i cesta od brodu, takže se zde mohla vyvinout příležitost k výměně cizího zboží a soli za produkty místního zemědělství. Hustější osídlení lze předpokládat v údolí Pokratce a na svahu Dubiny, kde se vedle několika mlýnů záhy rozvinula osada, jaké se obvykle říká podhradí, a ta se táhla snad až do prostoru dnešní ulice Dómské. Litoměřický hrad byl téměř jakoby obklíčen rozsáhlým věncem sídlišť. Dalším takovým byla starobylá Zásada nad pramenem poblíž kostela svatého Vojtěcha. S jistou pravděpodobností lze tedy usoudit, že v průběhu 10. - 12. století se hustější slovanské osídlení soustředilo většinou na hrad a jeho bližší okolí. Na východním svahu městské plošiny tušíme nedaleko Vavřinecké ulice a snad i Kocandy ještě nějaké sídliště, zatím ovšem neprokázané. Nelze vyloučit, že se v těchto místech mohla nacházet ona časem zmizelá vesnice Popovo, připomínaná spolu s jinými v zakládací listině litoměřické kapituly.⁴⁷

Zdá se, že změnu poměrů, která měla pro další vývoj zdejšího osídlení zásadní význam, zapříčinil vzrůst provozního ruchu tržiště při Labi. Při něm se začali trvale usazovat kupci, kteří zde našli výhodné působiště. Je pravděpodobné, že toto sídliště se záhy přeneslo na výše položenou plošinu od Labe, kde nehrozilo nebezpečí záplav, a že se odtud šířilo na všechny strany. Avšak část těchto pozemků, zejména v prostoru dnešního hlavního náměstí, patřila v té době vzdálenému klášteru tepelskému. Když se však ukázalo, že by bylo výhodné podchytit výnos zdejšího trhu a zapojit jej do zřízení městského, okolo roku 1227, odškodnil Přemysl Otakar I. v roce 1228 tepelský klášter jinou vesnicí a zdejší půdu pronajal kolonistům domácím i cizím, aby tu takové město rozvinuli. Přední starostí obyvatel bylo vytvořit vhodné prostranství, kde by se nyní soustředil obchodní život obce. Jejich dílo přetrvalo celé roky v podobě dnešního náměstí, kde se pořádaly trhy. Jižní stranu náměstí určilo snad starší osídlení podél cesty ke hradu, ostatní tři strany byly k této základně přiměřeny nově, zčásti na místě slovanského pohřebiště a po větších terénních úpravách, do tvaru obdélníku zhruba pravoúhlého, vymezeného domovními bloky, které v rozích náměstí a na severní straně oddělovaly krátké uličky. S výstavbou středověkého náměstí se zřejmě začalo od jeho dnešní horní části, tedy na straně západní. Půdorysný útvar tohoto tržiště se zachoval dodnes, s výjimkou východní části, která byla později změněna. K tomuto řešení patří i skladba úzkých a protáhlých parcel s rytmem štítových domů, původně snad jen dřevěných, kterých se sem mělo vejít co nejvíce. Tehdy se sem přesunulo dění a začaly se zde konat veřejné trhy, připomínané již roku 1234, zatímco původní tržiště při Labi se stalo opět jen celní stanicí.⁴⁸

Jakmile měšťané postavili své domy a hlavní objekty obecní, začali se zajímat o věci hospodářské a správní. Královskou moc zastupoval roku 1235 panovníkem pověřený rychtář, zájmy občanů hájila městská rada, které předsedal purkmistr. Rada si

⁴⁷ VOTOČEK 1955, 6-8.

⁴⁸ Ibidem, 8-10.

vymohla od krále oku 1262 privilegium, že litoměřičtí měšťané nepodléhají krajským soudům, ale že se sami spravují podle práva magdeburského, nazývaného později právem litoměřickým. Městská rada na své pečeti používala znak českého lva, vztyčeného nad hradbou se čtyřmi ozuby a otevřenou branou. Když král hodlal v letech 1253 a 1262 zdejší osídlení rozšířit na horu svatého Štěpána, věnoval těm, kteří by se zde chtěli usadit a postavit domy, další vesnice. Za hradbami pak měšťané pěstovali vinnou révu, která zde zdomácněla již dávno předtím, však zdejší vinné sklepy byly proslulé, což se již nedá říci o pivu, které se tu vařilo později ve 14. století a prý „páchlo bahnem a dýmem“. Tak rostl zvolna majetek jednotlivců i prospěch celé obce, až roku 1297 velký požár na čas přerušil tento zdárný vývoj a zničil zároveň všechna cenná privilegia, která dosud od králů tak pracně získávala. Požár ovšem nemohl zabránit dalšímu a ještě mocnějšímu rozvoji města. Opět čeští králové prokazovali městu značnou pozornost, takže Litoměřice záhy získaly větší počet výsad než kterékoli jiné město mimo Prahu. Staly se odvolací stolicí již zmíněného magdeburského práva, takže se k nim nyní obracela ve sporných případech města celé severní poloviny Čech. Listinou Jana Lucemburského z roku 1325 byly potvrzeny i ostatní výsady hospodářského rázu, zejména právo mílové a skladové. Město pak ovládalo v širokém okruhu všechnu výrobu řemeslnou a výčepy, nabylo také monopolního postavení v dálkovém obchodu, což pro něj znamenalo, že veškeré lodi i povozy musely vyložit své zboží a nabídnout je ke koupi nejdříve Litoměřickým. To se týkalo především solního obchodu se Saskem.⁴⁹

Roku 1359 získaly Litoměřice od Karla IV. dar z nejcennějších, sousední vrch Radobýl se všemi svými jižními svahy, kde byly zakládány vinohrady. Při nich byl postaven roku 1360 kostelík svatého Mikuláše. Vyjmenovávat další výhody, kterých se městu ve 14. století dostalo, by vedlo příliš daleko. Stačí například jen vzpomenout zisky z obchodu se solí, osvobození města od cla v Pirně a později i právo na dávky ze všeho obilí zde prodávaného nebo kupovaného. Význam města pak vzrostl od roku 1381, kdy mu bylo svěřeno krajské právo poprav. Tato privilegia šla pak ruku v ruce se zvyšováním obchodního ruchu a stavební činnosti uvnitř města i za hradbami. Dodnes máme z doby vlády Karlovy zhruba zachovanou tvářnost městské věže při hlavním kostele s výjimkou ochozu a střechy, která byla zbudována za finanční pomoci měšťanů, snad na místě starší brány hradební a takřka ve středu zdejšího osídlení. Tato věž se stala nejvýraznější hmotou i pohledovou dominantou středověkých Litoměřic. Za Karlovy vlády byla uskutečněna další velkolepá akce, a to rozšíření města k severu a východu i jeho nové opevnění. Východiskem nové hradby se stal právě královský hrad, připojený nedlouhou zdí k dominikánskému klášteru, který byl pak součástí městského opevnění. Na druhou stranu od hradu směrem východním běžela nová hradba, rytmizovaná pravoúhlými věžicemi, v horní části otevřenými. Tato hradba se pak stáčela směrem k řece, kde se její součástí stal kostel svatého Vavřince, aby se konečně nad přístavem opět připojila ke starému městu.⁵⁰

⁴⁹ VOTOČEK 1955, 10-14.

⁵⁰ Ibidem, 14-16.

Jako téměř všechna středověká města v Čechách, nabývaly i Litoměřice od doby Karlovy aspoň po vnější stránce stále více charakteru německého. Město v této době ovládal německý patriciát, který však tvořil početně značně omezenou skupinu. Jádrem obyvatelstva byla střední měšťanská vrstva, skládající se z nezávislých řemeslnických mistrů. Jejich životní situaci usnadňovala existence vinařství a pivovarnictví, na němž se formou tzv. várečného práva podíleli všichni majitelé domů. Složitá sociální a národnostní struktura města vytvářela podmínky pro latentní třídní napětí mezi různými vrstvami obyvatel. Dokladem počínajících proměn je, že od roku 1391 se na špici městské samosprávy objevuje najednou na místě rychtáře purkmistr, tedy jeden ze členů městské rady. Roku 1397 pak město už i radnici. To jsou náznaky, které signalizují postupnou politickou emancipaci měšťanské, převážně řemeslnické vrstvy.⁵¹

Za husitských válek se město záhy přiklonilo na husitskou stranu, odešla odtud jen však část německého a českého katolického patriciátu a proto město jako celek bylo uchráněno větších škod. Současně došlo k jeho počestění. Nový rozvoj podpořila po husitských válkách stavba prvního dřevěného mostu přes Labe v roce 1452. V této době se město svým politickým významem řadilo po Praze, Kutné Hoře a Hradci Králové na čtvrté místo v českém království. V letech 1502 až 1505 bylo výrazně zesíleno městské opevnění z dob Karla IV., kolem roku 1508 byl zřejmě opevňován areál kapituly na Dómském pahorku. Roku 1513 začalo budování parkánové hradby kolem celého města. Litoměřice se díky hospodářské prosperitě staly městem, kde se v Čechách nejčasněji uplatnila renesance v městské výstavbě. Stalo se tak především v důsledku velkého požáru, který v roce 1537 zničil téměř celé město, ale jednotlivé domy byly přestavovány ještě předtím. Vzorem se stala hned v letech 1537 až 1539 renesančně přestavěná radnice, dokončená roku 1545. 16. století bylo obdobím, kdy město dosáhlo zřejmě největšího rozvoje. Litoměřice byly v této době převážně české a jako úřední jazyk se i ve styku s německými oblastmi důsledně užívala čeština.⁵²

⁵¹ SMETANA 1986, nepag.

⁵² KUČA 2011, 34.

4. Litoměřické středověké kostely

Románské Litoměřice měly velký počet kostelů a kostelíků, i když mnohdy dosvědčených až později. Je to situace, která se běžně vyskytuje u velkých sídlištních center od 9. století, ale která není u měst vzniklých „na zelené louce“. Mimo baziliky svatého Štěpána byl na hradišti kostelík svatého Jiří nad čtvrtí rybářskou a svatého Václava na litoměřickém Novém Městě, v blízkosti dále kostel svatého Jana na Dubině, na svahu protějšího pahorku stál kostelík Panny Marie, dále na východ kostel svatého Vavřince. Severněji kostel svatého Jakuba, severně od hradiště klášterní kostel svatého Michala. V Zásadě byl zřejmě kostel svatého Vojtěcha, i když nelze vyloučit až jeho gotický původ.⁵³ Románské Litoměřice se vyznačovaly velkým počtem drobnějších kostelů, situovaných na ploše vlastního hradiště i na předměstích, podobně jako například stará velkomoravská sídla. Můžeme pouze předpokládat, že tyto nejstarší původní kostely byly převážně dřevěné. To nám v některých případech dosvědčují archeologické nálezy.

Třicátá léta 13. století znamenala konstituování městských církevních organizací. K roku 1235 je zachován text listiny⁵⁴, která zabezpečuje farní kostel Všech svatých, umožňuje mu přijímat darování jak od měšťanů tak rytířů. Ke třetímu decenniu 13. století se vztahují i zprávy o příchodu žebravých řádů do Litoměřic. K roku 1233 existuje zpráva o založení kláštera minoritů u svatého Jakuba a mezi lety 1236 a 1239 byly položeny základy k litoměřickému kostelu dominikánů u svatého Michala.

V průběhu 14. století dochází ke stavebnímu rozmachu. Většina výše zmíněných kostelů a kostelíků je pramenně dosvědčena právě v druhé polovině 14. století, což rozhodně neznamená, že by tehdy bývaly vznikly, jak jsme již uvedli výše. Většina z nich byla v rámci karlovskeho rozšíření města taktéž goticky přestavována. Za postavenou ve 14. století je s určitostí možné považovat jen kapli svatého Mikuláše ve vinicích.

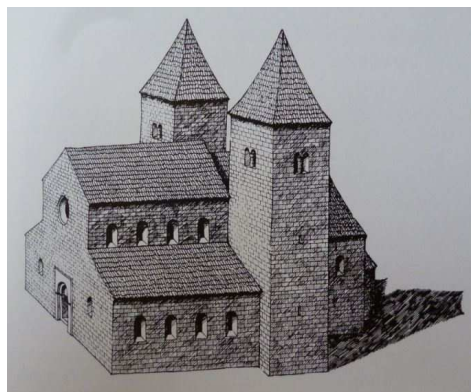
Počet litoměřických kostelů a jejich vysoké architektonické kvality odpovídají mimořádnému významu města. Od raně středověké aglomerace až po přední královské město vrcholného středověku, což je hlavní vymezení našeho zájmu. Některé kostely byly odstraněny v novověku jako nadbytečné, jako svatý Jiří, svatý Michal či svatý Vavřinec. Jiný kostelík, Panny Marie, má takový osud, že jeho barokní nástupce stojí na poněkud jiném místě, takže po určitou dobu stály oba kostely zároveň, než byl starý kostelík zbořen. Zbylé středověké kostely musely zase ustoupit barokním novostavbám budovaným na tomtéž místě, jako jsou dodnes stojící barokní svatyně svatého Štěpána, Václava, Jakuba a svatého Vojtěcha, který ovšem jako jediný z nich na místě původní stavby nestojí, a tak z jejich středověkého lesku dnes zbyly jen reliktky.

⁵³ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 94.

⁵⁴ CDB III/1, č. 102.

4.1 Kostel sv. Štěpána

Dnešní biskupská katedrála v Litoměřicích stojí na návrší, odděleném od města mělkým údolím, na jihu spadajícím prudce k Labi. Katedrála sama, má velmi starou historii. Kostel svatého Štěpána náležel od svého počátku kapitule. Vlastním předchůdcem kostela byl pravděpodobně malý dřevěný kostelík, založený již v 10. století [1]. První zmínka o kostelu svatého Štěpána je v souvislosti se založením litoměřické kapituly⁵⁵ roku 1057, kdy je jasně řečeno, že nový kamenný kolegiální chrám byl zasvěcen svatému Štěpánu prvomučedníkovi a nechal jej postavit kníže Spytihněv II., který vládl v letech 1055 až 1061. Ve svém původu raně románský, později značně goticky přestavěný, stál na místě dnešní katedrály. S ohledem na znění listiny je jisté, že byl kostel dostavěn a vysvěcen, což by znamenalo, že tato sakrální stavba byla vybudována za dva až tři roky, což je úctyhodné. Nemůžeme ovšem ani vyloučit, že základy této nové svatyně byly založeny již Spytihněvovým otcem Břetislavem I. Litoměřický kostel je vlastně jedinou stavbou, kterou Spytihněv v době svého krátkého panování dostavěl.

[1] Ideální rekonstrukce románského vzhledu baziliky sv. Štěpána.

Během času byl kostel několikrát přestavován. Tak po smutném správcovství Otty Braniborského v Čechách v letech 1278 až 1283 byl vydrancovaný kostel přestavěn proboštem Konrádem. Za probošta Bohuslava z Pardubic, bratra arcibiskupa Arnošta z Pardubic, byla stavba tak sešlá, že Bohuslav obdržel svolení papeže Klementa VI. k ohlášení sbírky na stavbu nového domu Božího. Bohuslav provedl svůj úkol za podpory svého dobrodince a osobního přítele císaře Karla IV., který listinou⁵⁶ z roku 1348 vyňal poddané proboštství z městské pravomoci a dovolil proboštovi opevnit hradbami jak proboštství, tak i kolegiální kostel. Roku 1460 tehdejší probošt Beneš z Valdštejna opět nařizuje sbírky na opravu chátrajícího kostela. Náhle vypuklým požárem v roce 1490 byl kostel však zničen úplně. Nová stavba kostela, postavená záhy po tomto požáru roku 1493, našla dobrodince v proboštu Janu z Vartenberka. V dalších letech byl kostel udržován s velkou námahou převážně jen z odkazů zemřelých proboštů.⁵⁷

⁵⁵ CDB I, č. 55.

⁵⁶ CIM II, č. 265.

⁵⁷ Moc 1947, 5 – 6.

O stavebním typu kostela se dovídáme až ze znění redakce C⁵⁸ zakládací listiny litoměřické kapituly. Zde se hovoří o tom, že kníže Spytihněv založil „baziliku svatého prvomučedníka Štěpána a Všech svatých v Litoměřicích“. V otázce zasvěcení se souhrnně opakuje formulace z počátku textu redakce A, ovšem to důležité, co nám text C sděluje, je totiž to, že se jedná o baziliku. Jde o vyhraněný stavební typ kostela, většinou trojlodního, s hlavní lodí osvětlenou vysoce položenými bazilikálními okny. Není neobvyklé, že bazilikální typ kostela nacházíme především při kapitulách, klášterech a sídlech biskupa. Bylo to patrně z důvodu oddělení od sebe prostých poddaných, kapitulních či řádových bratří, případně vyšších církevních a světských hodnostářů. Pravděpodobně proto byly v některých bazilikách nad bočními loděmi tribuny.

[2] Pohled na kostel ze severozápadu na detailu Willenbergova dřevořezu.

Relikty baziliky, které se zachovaly ve hmotě gotického kostela, byly nenávratně zničeny novostavbou katedrály v 2. polovině 17. století. Naštěstí z doby těsně předcházející demolici se nám zachovalo několik velmi důležitých vyobrazení, ty pocházejí převážně z 1. poloviny 17. století z různých pohledů. Nejinstruktivnější pohled nám nabízí Willenbergovo zobrazení ze severozápadní strany města z roku 1602 [2], dále větší a menší vcelku primitivně vyvedené perokresby z doby kolem roku 1648, znázorňující areál kapituly s bazilikou z ptačí perspektivy od severu, a olejomalba neznámého autora, zobrazující tentýž areál tentokrát od jihu. Na obou perokresbách je kostel zobrazen jako jednoduší podlouhlá stavba s trojbokým závěrem [3] a [4].

[3] Výřez z menší z perokreseb, zobrazující chrám sv. Štěpána ze severu.

[4] Výřez z většího, taktéž severního vyobrazení Dómského vrchu z roku 1648.

⁵⁸ CDB I, č. 383.

K východní části kostela, těsně před závěrem, přiléhá cekem mohutná podezdívka věže z větších řádkových kvádrů, nad níž je zbudována snad dřevěná nástavba s širokým oknem a jehlancovou střechou. Základ sakrální stavby je starší. Snad ze statických důvodů byl dokonce na rozích opatřen neslohovými opěráky. Nástavbu lze identifikovat jako zvonici, postavenou roku 1585. Boční zeď kostela je dělena do tří polí opět pomocí neslohových pilířů. Samotné neomítnuté zdivo se zdá být kvádrkové. Náznaky řádků běží i přes obě okna, umístěná ve dvou polích poměrně vysoko v horní části stěny. Jsou bez kružeb a vypadají jako zazděná okna románská. Z řečeného by tedy vyplývalo, že torzo věže i značnou část boční stěny kostela lze pravděpodobně považovat za relikty románské baziliky.

U olejomalby je situace komplikovanější. Na první pohled se může zdát, že se raně gotickou přestavbou z románské stavby nic nedochovalo [5]. Všimneme-li si pozorněji znázorněného kostela, může nás zarazit, že mezi jeho lodí a trojbokým závěrem předstupuje před jižní průčelí křídlo. J. Cibulka uvádí, že se v žádném případě nemůže jednat o transept, neboť výška křídla neodpovídá výšce lodi. Mezi tímto křídlem a závěrem kostela je

[5] Kostel sv. Štěpána z jižního pohledu na olejomalbě od neznámého autora z roku 1654.

zobrazeno ještě jedno pole, což podle Cibulky⁵⁹ neodpovídá poloze protilehlé severní věže, jelikož zde její torzo mělo údajně přiléhat přímo k závěru. Toto tvrzení ale O. Kotyza s J. Tomasem shledávají pravděpodobně mylným⁶⁰, neboť severní věž je zakreslena z úhlu, tudíž inkriminované pole lodi bylo nejspíš zakryto. Rovněž tak šířka severní věže a jižního křídla se zdá být přibližně stejná. Obecně oba tvrdí, že tyto dva útvary, jak na severu, tak i na jihu, jsou nejspíše relikty dvou románských věží. Toto tvrzení může podporovat i zmínka v listině Karla IV. z roku 1348, kdy povoluje litoměřickému proboštu Bohuslavovi z Pardubic mimo jiné ohradit areál kapituly libovolně vysokou zdí a zároveň stavět „ecclesiam ... et turres ipsius ecclesiae“⁶¹, čili „kostel ... a jeho věže“. Pravděpodobně se tedy mělo jednat o gotickou přestavbu kostela, patrně opět v podobě baziliky, do jehož dispozice měly být zabudovány obě starší věže, z nichž severní mohla být již pouze v torzu, snad kvůli požáru města před rokem 1290 či možnému sesuvu půdy.

Z výše uvedeného lze alespoň hypoteticky nastínit gotickou podobu kostela svatého Štěpána. Šlo tedy zřejmě o podlouhlou trojlodní baziliku orientovanou na ose západ-východ. Na východní straně přiléhaly k závěru dvě mohutnější věže, respektive ke stěnám hlavní lodi. Kněžiště hlavní lodi bylo nejspíš zakončeno půlkruhovou apsidou. Zatím nelze rozhodnout, zda bylo vysunuto mimo příčnou osu věží dále

⁵⁹ CIBULKA 1959, 9.

⁶⁰ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 90.

⁶¹ RBM V, č. 411.

směrem k východu, kde mohlo tvořit chór nad kryptou, tedy podobně jako u kostela svatého Jiří na Pražském hradě. Hlavní loď byla pravděpodobně štíhlá a vysoká s bazilikálními okny v horní části zdiva a s plochým trémovým stropem. K ní přiléhaly dvě užší zaklenuté postranní lodě a od lodě hlavní byly snad odděleny sloupovím. Vzhledem k malé výšce lze stěží předpokládat, že by se nad postranními loděmi rozkládaly empory. Postranní lodě byly zřejmě otevřeny i směrem do obou věží a je pravděpodobné, že pokračovaly i pod nimi. Východní strany podvěží mohly být ukončeny apsidou, kde se mohly nacházet postranní oltáře. To je zatím spíše pouze v rámci hypotéz. Nicméně jakousi oporou pro toto tvrzení nám může být až pozdní zpráva z roku 1585, kde se hovoří o kapli v torzu severní věže. Otázkou zůstává, zda podvěžové části nedosahovaly výšky hlavní lodi, s níž společně mohly tvořit transept a teprve nad ním by se vypínaly obě věže. Tuto hypotézu nelze úplně vyloučit, i když J. Cibulka tak činil.

Bazilika svatého Štěpána tedy byla ještě archaičtějšího typu a měla půdorys ve tvaru latinské kříže. Snad ve své stavební podobě sledovala vzory saské (otonské), obdobně jako na Pražském hradě svatý Jiří. Lišila se tedy od v českém prostředí běžnějších bazilik, opisujících v půdorysu písmeno T, se dvěma věžemi v západním průčelí.

4.2 Kostel Všech svatých

Děkanský chrám Všech svatých fungoval jako farní kostel vlastního města nepochybně již od začátku svého vysvěcení. Sloužil nejen měšťanům, ale pravděpodobně i příslušníkům jiných vrstev. První písemná zmínka o kostelu pochází z roku 1235⁶², kdy je tato sakrální stavba zmíněna jako stojící „in Lithomieryc“, tedy „v Litoměřicích“, v hradbách, což vyvrací tvrzení listiny Jana Lucemburského z roku 1329, že hlavní městský kostel stál „ante dictam civitatem Luthomeritz“, čili „před řečeným městem“, před hradbami města. Dál také jako „ve městě“ je výslovně uveden v kšaftu pražského měšťana Konráda z Litoměřic⁶³ z roku 1339, tedy ještě před Karlovským rozšířením. Důležitá je tu zmínka o faře, ležící kdesi v těsném sousedství. Z výše řečeného tedy vyplývá, že kostel byl zahrnut do městského areálu, tudíž stál v hradbách. Přesto je pro nás vymezení z roku 1329 důležité z toho důvodu, že poukazuje na umístění kostela. J. Tomas⁶⁴ uvedl do literatury hypotézu, že zmínka o kostelu Všech svatých před městem se dá vyložit tak, že se tato sakrální stavba, která musela stát v rohu opevnění, z nějž vyčnívala, mohla jevit návštěvníkům města, zejména příchozím od Prahy, jako opravdu před městem stojící. Kvůli tomu mohl být tak mylně označován jako kostel Všech svatých na předměstí. Tudíž kostel Všech svatých tvořil jakýsi bastion v jihovýchodním rohu městských hradeb. Co je ovšem

⁶² CDB III/1, č. 102.

⁶³ RBM IV, č. 754.

⁶⁴ TOMAS 1966, 57.

vcelku neobvyklé, je, že hlavní městský hřbitov se nalézal až za hradbami města, zvlášť na dnešním kostelním náměstí, při kostele Všech svatých, odkud byl roku 1784 přesunut, jelikož pohřbívání bylo již nadále z důvodů veřejně hygienických zakázáno. Přesunut byl západně od města na místo, kde se nachází dodnes.

Kostel má neobyčejně složité nejen dějiny, ale i stavební vývoj, který lze v některých krocích stále jen tušit. Z nejstarší stavby, zmíněné roku 1235, dosud nebyly nalezeny žádné pozůstatky. Jedná se o stavbu bazilikálního typu s trojbokým závěrem a hranolovitou věží při severní straně. Z architektonického hlediska je nejstarší částí stavby severní stěna presbytáře s raně gotickými zazděným oknem mírně hrotitého tvaru s lemovaným výžlabkem a pravouhlým ústupkem před šikmou špaletou, jehož profilace právě dokonce dovoluje teoreticky uvažovat o situování nejstarší stojící stavby severně stávajícího presbytáře [6]. Toto okno na severní straně presbytáře je také zatím nejstarší známou zachovanou stavební památkou ve městě, datuje se mezi roky 1260 až 1280⁶⁵. Zajímavá je zde absence opěráků a zejména rozdílná síla severní a jižní stěny presbytáře. Tato etapa výstavby nepochybně odpovídá 13. století, bývá řazena nejspíše do jeho 3. čtvrtiny⁶⁶. Podle nejnovějších tvrzení⁶⁷ je nutno brát v potaz možnost, že tato severní stěna nynějšího presbytáře by podle profilace okna nemusela být severní, ale nýbrž jižní zdi tehdejší stavby, která by stála severně od presbytáře nynějšího. Byla by tedy oproti dnes stojící stavbě více vysunutá do Dlouhé ulice, která by to svou šíří jistě umožňovala. Tento názor ovšem dodnes zůstává pouze v rovině hypotézy.

[6] Zazděné raně gotické okno na půdě kostela Všech svatých.

Další fází mohla být přestavba protáhlého presbytáře opatřeného pětibokým závěrem a trojicí křížových žebrových kleneb, z vnějšku opatřeného opěrnými pilíři. Podle provedené sondáže nelze vyloučit, že k němu měla od jihu přiléhat boční loď. Po severní straně pak stála starší stavba, či rovněž gotický trakt se sakristií, doplňující snad od počátku zamýšlenou bazilikální dispozici. Zajímavá je odlišná velikost nejzápadnějšího klenebního travé, jehož dimenze nevyklučují transept. Ve značně protáhlém presbytáři, který respektují i pozdější stanové, již renesančně pojaté, střechy

⁶⁵ VOTOČEK 1969a, 23.

⁶⁶ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 116.

⁶⁷ Toto tvrzení mi laskavě sdělil doktor Petr Macek, kterému se možnost vysunutí stavby na sever od dnešního presbytáře zdá více než pravděpodobná. Tuto možnost ve zmínce připouští ve své práci i Karel Kuča: KUČA 2011, 24.

z doby kolem roku 1570, mají klenební žebra hruškový profil. Tato nová střecha byla osazena v celém rozsahu, jelikož starší gotická střecha již nevyhovovala pro svou sešlost a hrozilo její zborcení. Zhotovil ji tesařský mistr Valentin Schneider a jako dominantu města ji známe až do dnešních dnů⁶⁸.

Západní část střední lodi pochází zřejmě až z další středověké etapy. Průzkum naznačil, že ze stejné doby může pocházet unikátní předhusitský gotický krov, jeden z nejstarších a nejmonumentálnějších v širším regionu. V jižní stěně kostelní lodi se dochovaly podstatné zbytky bohatě profilovaných gotických oken. Rovněž zde patrné výběhy polychromovaných hrotitých arkád jednoznačně dokládají existenci trojice klenebních travé boční nižší lodi navazující na kapli svaté Kateřiny. Nejvýraznějším prvkem je však nad barokní římsou v severozápadním koutu střední lodi nově zjištěná pochromovaná římsová konzola a ostění monumentálního okna, které vyplňovalo, podobně jako tomu bylo u kostela Nanebevzetí Panny Marie v Sedlci, podstatnou část západního průčelí, stojícího od 14. století ve stávající poloze. Jeho zbarokizovaná fasáda podnes ukrývá gotické opěrné pilíře stejně jako opěrné zdi nad jižní boční lodí, přerušené od středověku kaplí svaté Kateřiny, zmiňované k roku 1408⁶⁹. Za náboženských nepokojů v 16. století se stal kostel utrakvistickým a byl spravován též utrakvistickým farářem Havlem Caherou. 16. století také podstatně změnilo jeho gotický vzhled, právě když byl kostel v letech 1570 až 1575 přestavěn v novém renesančním slohu⁷⁰.

[7] Stylizovaný pohled na věž kostela Věch svatých od západu z roku 1602.

Nedílnou součástí kostela je až do dnešních dob stojící věž [7]. Její vznik se klade do stejné doby jako stavba kostela. Původně ovšem nebyla ke kostelu připojena, dnes je součástí barokní přestavby kostela⁷¹. Zřejmě poprvé je nepřímo zmíněna roku 1319⁷², když město získalo od Jana Lucemburského určité příjmy na opravu hradeb a věží. Dále je roku 1341⁷³ uvedena jmenovitě již jako „věž kostela Věch svatých“. O pět let později, roku 1346 se mluví o „věži našeho kostela“, kde se ukládají peníze a dále o „věži města“, v níž se nachází vězení. O věži kostela je jisté, že tu jde o stavbu při kostele Věch svatých, v níž je dokonce dodnes zachován prostor, temná přízemní místnost s úzkými štěrbinovými okénky, nesnadno přístupná z východní strany několika hrotitými portálky v silném zdivu a zaklenutá křížem klínových vyžlabených žeber, která se přetínají ve svorníku s reliéfem pětিলisté růže, sloužila patrně jako pevná skrýš pro městské cennosti a listiny v dobách neklidu. Zachovala se i těžká kovaná truhla,

⁶⁸ LUKSCH 1920, 86.

⁶⁹ Ibidem, 85.

⁷⁰ MOC 1947, 13.

⁷¹ LUKSCH 1920, 106.

⁷² RBM IV, č. 2131.

⁷³ RBM IV, č. 894.

vytesaná z dubového kmene a uložená ve věži k takovému účelu nejspíš hned při stavbě. Ve zvonovém podlaží jsou velká hrotitá okna s prutem na šikmé špaletě, ochoz s nárožními věžicemi byl zde vyzděn na místě dřívějšího dřevěného roku 1583. Vysoká střecha ve tvaru valbového sedla byla původně prkenná a v roce 1587 pokryta měděným plechem⁷⁴. Jistou potíž činí lokalizace městské věže s vězením. Snad to byla některá z výrazných věží v opevnění, možná kdesi poblíž radnice. Ani o této původní radnici zatím nevíme, kde se nacházela, ale jen stěží tu šlo o pozdější starou radnici na východní straně náměstí, dnešní objekt muzea. O. Votoček⁷⁵ uvažuje, že zmíněné vězení se mohlo nacházet ve veliké baště, vsazené do hradeb na západní straně opevnění, zvané „baba“. Kromě vězení sloužila bašta i jako mučírna a v 19. století byla přestavěna na obytný dům (v Michalské ulici). Pro stavební dějiny má zásadní význam vztah krátké lodi původního kostela a vedle prvotně zcela volně stojící věže. Její řešení jednoznačně vylučuje jakýkoliv vztah k městskému opevnění. Dokládají to oba gotické portály vedoucí od východu do přízemní kobky s trojicí pozoruhodných gotických, bohatě zdobených železných dveří a dál výš do vlastní zvonice. Půdorysně věž zcela přesně odpovídá dvojici východněji ležících klenebních travé lodí, se kterou proto musela vzniknout současně. Věž je různě datována, od počátku 14. století až k polovině tohoto století. D. Líbal si však jako první povšiml, že v klenutém přízemí proniká žebro segmentovým záklenkem vstupní chodbičky a následně je prostým seříznutím ukončeno před lícem její boční stěny. Tento výrazný prvek stylově odpovídá až sklonku 14. století a pokud nejde o zcela atypické řešení, pak jej lze spojovat s určitými znaky krásného slohu. Křížová klenba v přízemí věže s klínovými žebry a svorníkem s rozetou se váže na dvojici pasů, které měly od počátku existence této věže vynášet samonosnou pozdně gotickou dřevěnou vnitřní konstrukci od tesaře Jiřího z Plzně a trámy mají údajně pocházet z litoměřického předměstí Dubina. Drobné odlišnosti v oknech věže rovněž naznačují delší dobu realizace této nejvýraznější městské dominanty.⁷⁶

4.3 Kostelík Panny Marie

Kostel Panny Marie byl původně románským vlastnickým kostelem při Hroznatově dvoru [8]. Blahoslavený Hroznata se zřejmě na Litoměřicku narodil, jeho rod zde vlastnil rozsáhlé majetky. K jejich správě sloužil Hroznatovi dvorec na “Nové hoře nad Labem”, tak bývá v nejstarších písemných pramenech ze 13. století označováno vznikající vrcholně středověké město Litoměřice.

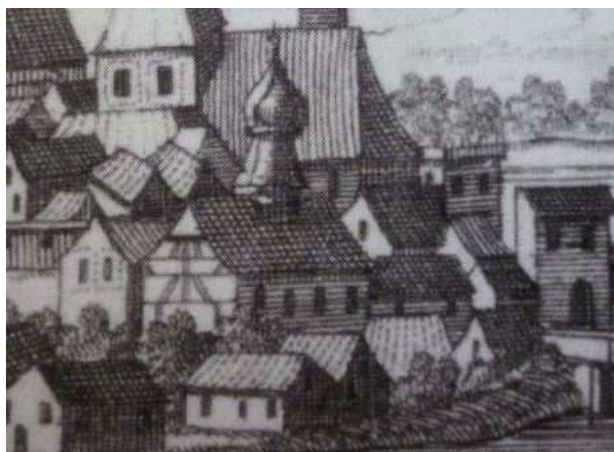
⁷⁴ VOTOČEK 1969a, 26.

⁷⁵ Ibidem, 3.

⁷⁶ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 116 – 117.

Vznik této sakrální stavby klade M. Zápotocký bez jakýchkoliv dokladů do průběhu 10. století a J. Lippert⁷⁷ taktéž nevyklučuje, že by mohl být starší, což je dle názoru O. Kotyzy mylné⁷⁸. Poprvé je kostelík Panny Marie v písemných pramenech výslovně zmíněn roku 1257⁷⁹, v pramenu, jež nás spravuje o jeho umístění „extra muros“, tedy za hradbami a o jeho darování Přemyslem Otakarem II. křížovníkům s červenou hvězdou. Při tomto kostelíku vznikl roku 1327 nový špitál křížovnického řádu, který později převzala obec do své správy. Roku 1342⁸⁰ je zmiňován velitel komendy křížovnického kostela Panny Marie, v roce následujícím⁸¹ i špitál u tohoto kostelíka mimo město. Podobná zmínka o špitálu v Litoměřicích pochází z roku 1355⁸². Z tohoto výčtu by se mohlo zdát, že místo bývalého dvora s kostelíkem Panny Marie bylo mimo hradby města. Otázka je však složitější. Kostelík totiž stál vždy za hradbami, neboť byl postaven v místě pozdějšího karlovského parkánu. Zdá se ale, že první litoměřické opevnění, které bylo daleko menšího rozsahu než dnes zachované, opravdu areál dvora s kostelíkem do svého rozsahu nezahrnovalo. Pohledy na město z 18. století ho přesně umisťují do dnešní zahrady v místě pozdějšího parkánu při jižní zdi bývalé jezuitské koleje.

V dobách utrakvismu byl kostelík ve správě města, které při něm v roce 1549 zřídilo latinskou školu. Toto středisko vzdělanosti dosáhlo postupně značného věhlasu. Již v roce 1629 přišli do města první jezuité, ovšem jejich slavnostní uvedení se konalo až v roce 1631⁸³. Starý kostel se školou jim sloužil jako prozatímní působiště. Jezuité mohli začít s úpravami objektů až po skončení třicetileté války, která byla pro město velmi pustošivá. Po získání

[8] Kostelík Panny Marie s charakteristickou věžičkou.

potřebných prostředků byl v roce 1651 rozšířen starý kostel a roku 1654 započali jezuité se stavbou své koleje. Budování jejich objektů trvalo více než sto let. Od roku 1701 byl nový kostel budován v sousedství a po přerušení stavby byl dokončen mezi lety 1720 a 1731. V tomto roce 1731 byla stavba nového dvouvěžového chrámu Zvěstování Panny Marie na připravené parcele na východní straně jezuitské ulice dokončena a vysvěcena,

⁷⁷ LIPPERT 1871, 38.

⁷⁸ O tomto se zmiňuje ve své dosud nevydané archeologické zprávě z roku 2000 doktor O. Kotyza: „Novus mons super Albiam“. Litoměřice, dvůr Hrozenatý Tepelského a počátky kolonizace Českého středohoří, kterou mi laskavě poskytl.

⁷⁹ CDB V/1, č. 121.

⁸⁰ RBM IV, č. 1192.

⁸¹ RBM IV, č. 1231.

⁸² CIM II, č. 352.

⁸³ KUČA 1998, 535.

takže starý kostel již nebyl potřebný a byl necitlivě a vcelku zbytečně zbořen v roce 1759⁸⁴.

Z hlediska stavební podoby kostela se jednalo zřejmě o nevelkou a prostou jednodílnou stavbu podélně orientovanou na obdélném půdoryse, pravděpodobně s panskou tribunou⁸⁵. Románský kostel měl zřejmě obvyklou východní půlkruhovou apsidu. Charakteristickým znakem, umožňujícím identifikaci objektu na starých vedutách, je zvonice, vyrůstající z hřebene sedlové střechy kostela [8]. Tato věžička musela být dřevěné konstrukce. O významném využití dřeva v konstrukcích tohoto kostela svědčí také jedno z nejstarších zobrazení Labského prospektu z doby kolem roku 1600, na němž je západní stěna kostela znázorněna jako hrázděná. Je možné si představit, že jezuitské rozšíření kostela mohlo spočívat právě ve vybourání této stěny a prodloužení lodi kostela k západu. Zajímavá je paralela využití klíčového místa, a to předpolí mostu přes řeku, při porovnání Litoměřic s Prahou. V obou městech na tomto strategickém místě totiž nalezneme jak křížovníky, tak později i jezuity.

4.4 Klášterní kostel sv. Michala

Nejstarší, pravděpodobně dřevěný kostel stál na tomto místě snad již v období románském, tuto hypotézu však nelze nijak doložit. Byly vysloveny domněnky, že mohl sloužit velkému pohřbišti, archeologicky doloženému mezi ním a pozdějším náměstím, avšak toto tvrzení nelze spojovat s pozdějším klášterním kostelem svatého Michala, neboť koncentrace hrobů je od kostela vzdálena zhruba 70 metrů, zatímco kolem kostela byly zjištěny jen jednotlivé hroby⁸⁶.

Kostel svatého Michala byl tedy klášterním kostelem dominikánů. Původní dominikánský konvent měl své sídlo na západní straně města v dnešní Michalské ulici. Klášter byl založen uvnitř ohrazené plochy města mezi lety 1236 až 1239 pražským biskupem Bernardem z rodu Kaplířů ze Sulejovic, kteří byli trvalými příznivci kláštera a měl v něm i hlavní rodovou kryptu⁸⁷. Dobovými prameny je existence kláštera potvrzena k 10. srpnu 1262⁸⁸, kdy jejich pečetí byla stvrzena listina mezi doksanským klášterem a litoměřickým měšťanem Janem. První písemnou zmínku, vážící se výslovně ke klášteru, máme dochovanou z klášterního archivu k roku 1330⁸⁹, kdy je klášter i s kostelem zmíněn „v Litoměřicích“, tedy v hradbách města.

⁸⁴ KUČA 1998, 535.

⁸⁵ Ibidem, 535.

⁸⁶ KUČA 2011, 18.

⁸⁷ KUČA 1998, 536.

⁸⁸ CDB V/1, č. 102.

⁸⁹ RBM IV, č. 2038.

Za vlády Karla IV. prošly všechny klášterní objekty gotickou přestavbou, jejíž pozůstatky jsou dodnes viditelné u arkád rajského dvora [9]. Mimo typicky středověkou, poměrně dobře patrnou klášterní dispozici se dochovaly právě nádvoří stěny postupně budovaného ambitu, členěné pěti, na jihu ve vazbě na kostel šesti hrotitými arkádami.

Neobvyklé je originální užití opěrných pilířů, uplatňujících

[9] Arkády rajského dvora bývalého kláštera dominikánů.

se na každé stěně pouze v páru. Jejich tvar dokládá dodatečné, patrně však ještě středověké nadestavení patra. Rajský dvůr dnes společně s městskou věží děkanského kostela tvoří nejlépe dochované středověké památky města. Ze staršího areálu z 13. století se patrně zachovala pouze masivní severní stěna kostela, ovlivňující přilehlé rameno křížové chodby [10]. Na ní bylo po roce 1500 nadestaveno halové trojlodí⁹⁰ pozdně gotického kostela svatého Michala.⁹¹

[10] Gotické žebro bývalého kostela sv. Michala na půdě dnešního SOA Litoměřice.

[11] Pohled na síňové trojlodí kostela sv. Michala, níže Michalská brána s mostkem přes potok Pokratec.

⁹⁰ Toto pozdně gotické halové trojlodí můžeme vidět v nejstarším pohledu na areál dominikánského kláštera spolu s kostelem a Michalskou bránou (o níž se ještě zmíníme) od Jana Willenberga z roku 1602. Vyobrazení původního staršího kostela svatého Michala se nám nedochovalo.

⁹¹ KOTYZA/ŠMETANA/TOMAS 1997, 114 – 115.

Za husitských válek klášter nebyl zpusťošen a v letech 1441 a 1444 prokazatelně existoval⁹². Na počátku 16. století trpěl klášter zejména od nekatolických měšťanů. Nepřátelské útoky nezastavilo ani napomenutí krále Vladislava. Klášteru nepřátelství nebyli pouze nekatolíci, ani příroda k němu nebyla milosrdná a klášter s kostelem utrpěly mnohé i živelnými pohromami (v roce 1511 zemětřesení a roku 1519 vznikl požár od blesku). Zřejmě v této době byl poničený kostel přestavěn a nahrazen právě pozdě gotickým halovým trojlodím [11]. Roku 1520 se našlo několik dobrodinců, jejichž pomocí byl klášter důkladně opraven. V letech dalších však upadal a jeho majetek byl pomalu rozprodáván. Od roku 1576 byl zpustlý klášter obýván pouze převorem a jedním bratrem. O sedm let později se zřítíla střecha a polovina klenby kostela. Tak se neopravený klášter s kostelem proměnil ve zříceninu.⁹³

Od roku 1628 se připravoval materiál na důkladnou přestavbu, zahájenou po skončení třicetileté války. Kostel svatého Michala byl zásadně přestavěn v letech 1674 – 1686 stavitelem Antonio Portou dle plánů G. D. Orsiho. Jednalo se o razantní přestavbu, spíše se dá hovořit o novostavbě s využitím starších konstrukcí. Stavba na křížovém, centralizujícím půdorysu měla krátkou loď zaklenutou pouze dvěma klenebními travé. Průčelí kostela vycházelo z italských vzorů. Počátkem 18. století si dominikáni zřídili na přilehlém parkánu velkou zahradu s "lusthausem", zřízeným z jedné hradební věže. V době josefínského rušení klášterů dominikány zachránila jejich účast na duchovní správě ve městě, museli se však přestěhovat roku 1788 do bývalého minoritského kláštera u sv. Jakuba⁹⁴.

Raně barokní kostel svatého Michala byl jako nevyužívaný kostel v roce 1838 prodán soukromníkovi ke zboření. V ose zbořeného kostela, tedy v místě někdejšího vstupu, dnes stojí klasicistní kašna. Je pozoruhodné, že patrocínium svatého Michala je u dominikánů v řadě měst (další třeba ve Znojmě, Brně či Olomouci), ačkoli nebyla žádná zvláštní souvislost tohoto světce s řádem.

4.5 Klášterní kostel sv. Jakuba

Dominikánský klášter s kostelem svatého Jakuba původně patřil příslušníkům františkánského řádu, minoritům. Zakladatelem byl pražský biskup Jan II., který roku 1233 dal postavit klášter s kostelem svatého Jakuba, a již v srpnu roku 1235 byli uvedeni do nového kláštera první bratři, italští františkáni, jejichž představený se jmenoval Klement⁹⁵. Existence františkánů od svatého Jakuba je poprvé doložena dobovými prameny⁹⁶ roku 1253, kdy jsou jako svědci listiny uvedeni bratři Jakub a Jan, „úctyhodní muži, bratři z řádu svatého Františka“. Roku 1339, tedy ještě před

⁹² KUČA 1998, 536.

⁹³ MOC 1947, 29 – 31.

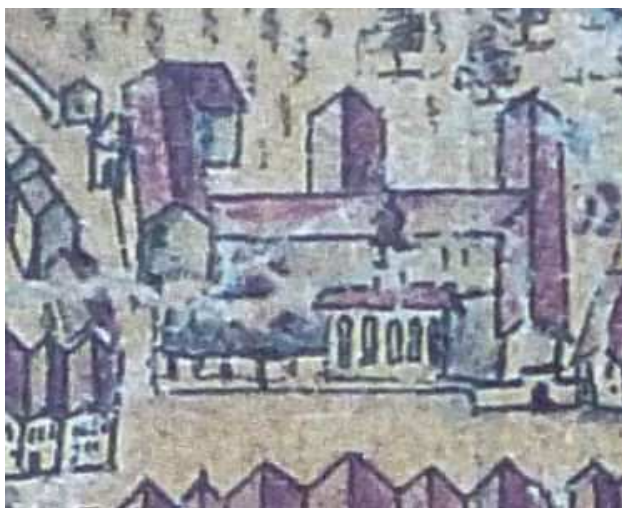
⁹⁴ KUČA 1998, 536.

⁹⁵ LUKSCH 1920, 127.

⁹⁶ CDB IV/1, č. 261.

rozšířením města, je uvedena „budova kostela svatého Jakuba ve městě“⁹⁷. Konvent se nacházel v severovýchodním nároží města.

V Litoměřicích se tedy minorité usadili u kostela svatého Jakuba, který podle archeologického zjištění již tehdy stál jako jednoduchá stavba s orientací na jihozápad – severovýchod, snad již ve 2. polovině 12. století. Podle zbytků kamenných základů nelze rozhodnout, zda tu šlo o celokamennou stavbu nebo o podezdívku dřevěné svatyně. Ve 13. století byl klášter přestavěn v gotickém stylu. Ve stávající, převážně barokní přestavbě se zachovala severní stěna staršího středověkého klášterního kostela. Je zajímavé, že tento kostel by byl zhruba o 2 až 3 metry delší, než stavba stávající [12]. V zachovaném původním nároží skrytém v průčelní stěně barokního konventu byl nalezen druhotně použitý prvek z raně gotického kostela, jenž by mohl stavbu řadit již do druhé poloviny 13. století. Jedná se o pískovcový pravoúhlý kvádr ostění ve volném nároží s vloženým zapuštěným obloukem.⁹⁸ Z archeologického výzkumu provedeného v roce 1994 byl odhalen raně gotický portál v ambitu⁹⁹ [13].

[12] Minoritský klášter s kostelem sv. Jakuba na Glockspergerově plánu z roku 1726.

[13] Raně gotický portál, dnes součástí chodby domova seniorů.

Klášter s kostelem se ocitl v parkánu na vnější straně původních nejstarších městských hradeb, což bylo bezpečně dokázáno archeologickými odkryvy původní hradby před jeho západním průčelím, tvořil tedy ve starším opevnění jakýsi bastion. Polohu kláštera mimo město lze vysvětlit tím, že nejstarší mendikantské kláštery vznikaly již v době vlastního formování prvních českých měst, případně reálné lokaci dokonce poněkud předcházely. K. Kuča¹⁰⁰ se domnívá, že lokace byla v Litoměřicích původně zamýšlena na větší ploše, zejména na této východní straně, kde by to umožnilo

⁹⁷ KUČA, 1998, 536.

⁹⁸ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 114.

⁹⁹ KUČA, 1998, 536.

¹⁰⁰ KUČA 2011, 26.

začlenění kláštera i s kostelem do obvodu města, k čemuž překvapivě nedošlo, alespoň ne v plné míře. Takového začlenění do prostoru města se klášter s kostelem dočkal až za nového opevnění města Karlem IV. po roce 1350.

Husitské války přinesly klášteru první katastrofu. Žižkovi lidé přepadli roku 1420 klášter, který zničili a řeholníky pobili. Klášter byl sice obnoven, avšak nenabyl již dřívější úrovně či podoby a zejména v době utrakvistického panství upadal. V únoru roku 1611 byl klášter i s kostelem vypleněn pobouřenou lůzou. Po vypuknutí stavovského povstání roku 1618 byl i s příslušenstvím zkonfiskován a roku 1619 prodán německým luteránským měšťanům. Kostel byl proměněn v luteránskou modlitebnu. Tento stav však trval jen krátkou dobu, po bitvě na Bílé Hoře byl klášter vrácen i s částí zabaveného majetku původním majitelům. Dále velmi utrpěl klášter s kostelem za třicetileté války nepřátelskými vpády. Tak byl roku 1631 vyloupen a kněží uvězněni. Teprve v letech 1662 až 1667 obdržel kostel s klášterem dnešní barokní podobu. Počátkem 18. století byl klášter opuštěn a v roce 1785 byl minoritský konvent dokonce úplně zrušen. Konečně byl klášter roku 1788 osazen dominikány, kteří byli odvoláni z kláštera svatého Michala, jenž byl Josefem II. zrušen, a sem přestěhováni s celým majetkem svým i klášterním¹⁰¹. Dominikáni zde sídlili do roku 1950, kdy byl klášter nuceně uzavřen. Po nich také nese okolí bývalého minoritského kláštera názvy jako Dominikánské náměstí či ulice Dominikánská a Velká Dominikánská, ve které se původně soustřeďovalo židovské obyvatelstvo, usídlené zde snad již ve starší době.

[14] Původní gotická podoba kostela sv. Jakuba.

Původní kostel svatého Jakuba je vyobrazen ve Willenbergově dřevorytu z roku 1602 [14]. Můžeme vidět převážně jeho severozápadní část se třemi vysokými gotickými okny, vtaženým nízkým chórem, příkrou sedlovou střechou a špičatou střešní věžičkou. Starší zobrazení kostela se nám bohužel nedochovalo.

¹⁰¹ Moc 1947, 25 – 26.

4.6 Kostel sv. Vavřince

Kostel svatého Vavřince byl pravděpodobně románského původu, dřevěný, avšak podle starých pramenů, první písemná zmínka o něm pochází až z roku 1290¹⁰². To nám může vysvětlovat velký požár celého města před rokem 1290, kdy úplně původní dřevěná stavba lehla popelem, a proto byl na stejném místě postaven kostel nový. Světíl ho pražský biskup Tobiáš z Bechyně. V období vrcholného středověku byl svatý Vavřinec spolu s kostelem Všech svatých druhým farním kostelem ve vnitřním městě a měl sloužit jako kostel pohřební pro jihovýchodní předměstí¹⁰³. Stával na východním předměstí a v polovině 14. století byl rozšířen. I po rozšíření obvodu hrazeného města Karlem IV. se nacházel v hradbách města, které kvůli němu byly poněkud vyduť [15].

[15] Kostel sv. Vavřince v hradbách.

Původní kostel známe pouze z vyobrazení Litoměřic. Nejstarší pohled na něj je znám z dřevorytu Jana Willenberga, kde je vidět ale pouze vysoká věž kostela [16]. Dále nám jeho podobu přibližují vyobrazení většinou z počátku 18. století [17]. Zřejmě se jednalo o menší jednodílnou podélnou stavbu s vysokými okny a sedlovou střechou, k níž přiléhá pravoúhlý závěr. Celý kostel byl začleněn do hradební linie městského opevnění.

[16] Nejstarší vyobrazení kostela sv. Vavřince s vysokou věží, pohled ze západu.

[17] Jižní pohled na kostel sv. Vavřince.

Roku 1636 žádali litoměřičtí kapucíni městskou radu, aby směli užívat kostel svatého Vavřince pro své účely, aby nemuseli vystavět svůj kostel vlastní. Městská rada jim odpověděla, že „... je to kostel téměř 400 let starý, postavený po hrozném požáru ke cti svatého Vavřince, aby tento chránil město od podobných pohrom. A také od postavení kostela, Bohu budiž chvála, město nebylo

¹⁰² Zmínka o vysvěcení kostela po požáru v letopiseckých záznamech Jiřího Crugeria k roku 1290, fol. 112/b.

¹⁰³ LUKSCH 1920, 142.

požárem postiženo. Proto nemůže mít nikdo městu za zlé, jestliže i při vši lásce k řádu, tento úctyhodný kostel mu nemůže přenechat...“¹⁰⁴ Kostel svatého Vavřince tedy kapucínům přenechán nebyl, nicméně jim bylo povoleno jeho užívání až do roku 1657, kdy si vysvětili kostel vlastní, zasvěcený svaté Ludmile. K výrazné pozdně barokní přestavbě došlo v roce 1754. Stavební akce ve stylu silně ovlivněném tvorbou Octavio Broggia spočívala ve vybudování nového presbytáře. Za vlády císaře Josefa II., 1780 až 1790, byl kostel svatého Vavřince i s přilehlým hřbitovem zrušen jako přebytečný.

Opuštěný kostel koupil roku 1854 litoměřický biskup Augustin Hille za 3800 zlatých, nechal loď kostela s jeho západní věží přestavět a nahradit budovou dívčí školy řádu boromejek¹⁰⁵. Při přestavbě byla zachována pouze horní část přepatrovaného presbytáře a upravena na domácí, zčásti veřejnou kapli svatého Vavřince. Od roku 1958 je tento pozůstatek kostela přímo vystaven ruchu dopravy z hlavní příjezdní silnice od labského mostu.

4.7 Kostel sv. Vojtěcha

Kostel svatého Vojtěcha stojí dnes téměř ve středu města, v nynější Křížové ulici. Původní středověký kostel stával uprostřed předměstí Zásada, která od roku 1057 spadala pod správu kapituly nacházející se na hradišti. Prvně doložen byl až roku 1329, ale existoval snad již dříve, už ve 12. století¹⁰⁶. O. Votoček¹⁰⁷ uvádí rok 1337 jako rok jeho vzniku, ovšem bez přesnějšího objasnění. Tento rok vzniku kostela přejímá od V. Luksche, který dále uvádí, že patronátní právo k této lokalitě vlastnil jakýsi majetný pražský biskup, který zde brzy založil kostel svatého Vojtěcha. Ves Zásada i s kostelem připadla po roce 1394 pánům Kamýckým z Pokratic a faráři od svatého Vojtěcha

[18] Jediné dochované vyobrazení kostela sv. Vojtěcha.

obstarávali duchovní správu na nedalekém hradě Kamýku. Zřejmě po roce 1410 byly do kostela darovány dva oltáře, první zasvěcený svaté Dorotě a druhý svaté Martě. Roku 1550 v kostele svatého Vojtěcha působil horlivý katolický kněz Petr, který bojoval svými spisy proti Jednotě bratrské.¹⁰⁸

¹⁰⁴ MOC 1947, 36.

¹⁰⁵ LUKSCH 1920, 142.

¹⁰⁶ KUČA 1998, 535.

¹⁰⁷ VOTOČEK 1955, 14.

¹⁰⁸ LUKSCH 1920, 124.

Kostel spolu s věží v západním průčelí, byl stejně jako kostel svatého Václava a mnoho dalších pobožen za třicetileté války v zimě, na přelomu let 1639 a 1640 švédskými vojsky¹⁰⁹. Po skončení této války, roku 1648, náležel zrušený a zbořený kostel i se vsí litoměřické kapitule. Toho roku probošt Maxmilián Rudolf Schleinitz uzavřel smlouvu s litoměřickými, podle níž vyměnil kostel svatého Vojtěcha s několika domy v Zásadě za šest domů, které sousedily s proboštvím. Od té doby náleží kostel svatého Vojtěcha děkanskému kostelu Všech svatých, coby kostel filiální.¹¹⁰

O podobě kostelíka svatého Vojtěcha prakticky nic nevíme. Jediné dochované zobrazení máme opět v podobě dřevorezu Jana Willenberga z roku 1602, tedy ještě předtím, než byl kostel zničen švédskými vojsky [18]. V tomto stylizovaném pohledu na město vidíme neorientovanou, zřejmě jednolodní stavbu, k níž přiléhá vyšší věž s dobře znatelným velkým gotickým oknem. Tato věž (zvonice) vynáší vysokou valbovou střechu. Na opačném, východním konci kostela můžeme vidět pravděpodobně střešní věžičku přimykající se k závěru.

4.8 Kostel sv. Václava

Založení kostelíka zasvěceného svatému Václavu bylo patrně spojeno s počátkem rozšíření a rozvoje nové části města po roce 1253, nicméně jeho vznik nejpozději ve 12. století se na tomto místě zdá být pravděpodobnější¹¹¹. Tato dříve spoře osídlená část se nazývala „Nové město“, později lidově pojmenovaná podle kostelíka „Svatováclavským předměstím“. První písemná zmínka o kostele se nachází v konfirmační knize k 1. srpnu roku 1363.¹¹²

Jeho nejstarší vyobrazení můžeme vidět na dřevorytu Jana Willenberga z roku 1602. Ze změní ještě gotických domků, ne moc znatelně, vystupuje o něco vyšší stavba se třemi vysokými gotickými okny na severozápadní straně (rytec zaznamenal město Litoměřice poněkud stylizovaně, ovšem se všemi důležitými detaily, kterých byl touto uměleckou technikou schopen docílit). Stavba vynáší vysoko posazenou sedlovou střechu a střešní věžičku, která ne moc zřetelně, ale zřejmě také náleží této sakrální stavbě [19].

[19] Gotická podoba kostela sv. Václava.

¹⁰⁹ LUKSCH 1920, 124.

¹¹⁰ MOC 1947, 40.

¹¹¹ KUČA 2011, 16.

¹¹² LUKSCH 1920, 135.

Za třicetileté války se ani kostelíku svatého Václava nevyhnulo poničení švédskými vojsky, jak tomu bylo u většiny litoměřických kostelů v této neklidné době. Na počátku 18. století se kostel nacházel v žalostném stavu. Když roku 1713 zůstalo město uchráněno od morové rány, přislíbili rychtář i městská rada dát na místě pobořeného kostelíka vystavět nový, důstojný kostel svatého Václava jako poděkování za odvrácení morové epidemie¹¹³. Radní pověřili stavbou Octavia Broggia, který novou barokní centrální stavbu vystavěl v letech 1714 – 1716.

Nyní je kostel majetkem města a v bezplatném pronájmu ho od roku 1945 užívá pravoslavná církev.

4.9 Kostel sv. Jiří

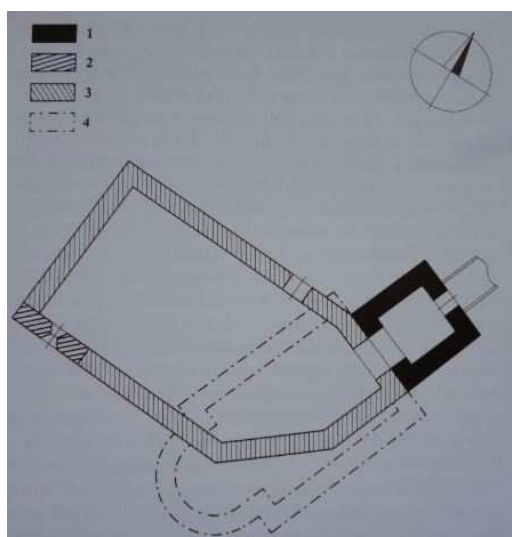
Na Dómském pahorku existoval jistě v roce 1057 kostel svatého Štěpána a u něj areál nově zřízené kolegiální kapituly, zabírající jihovýchodní část pahorku. Tento kostel však nebyl nejstarší křesťanskou svatyní, neboť ten musíme předpokládat v místě akropole hradiště, kde byl zřejmě i panovníkův dvůr. Tímto svatostánkem byl s velkou pravděpodobností kostel svatého Jiří v jihozápadním cípu hradiště. Zasvěcení kostelních staveb svatému Jiří bylo tehdy na přemyslovských hradech vcelku obvyklé [20].

[21] Gotická podoba kostela sv. Jiří.

Litoměřický kostel svatého Jiří je v pramenech poprvé zmíněn až v roce 1352¹¹⁴, v souvislosti odvedení papežského desátku, který činil tři groše, což bylo velmi málo a odpovídalo spíše menším a málo významným

kostelům. Ve značně deformované podobě, v důsledku mnohých přestaveb, se může podoba této stavby rekonstruovat jen díky jejím zachovaným vyobrazením. Pokus o zachycení podoby kostela se odvíjí od vyobrazení věže, jak ji zpodobnil roku 1602 Jan Willenberg [21]. Podle tohoto dřevorezu jde o čtyřbokou kamennou štíhlou věž, zakončenou vysokou valbovou dlátkovou střechou.

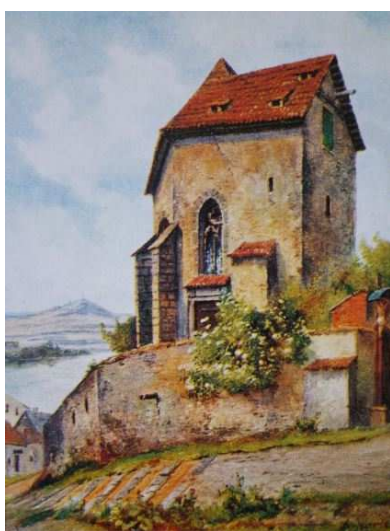

[20] Pokus o rekonstrukci půdorysu kostela sv. Jiří. 1 – nejstarší románské zdivo snad z 10. – 11. století; 2 – románské zdivo se špaletovým oknem po přestavbě asi z 11. – 12. století; 3 – raně gotické zdivo; 4 – hypotetický půdorys lodě a apsidy nejstarší fáze kostela.

¹¹³ LUKSCH 1920, 135.

¹¹⁴ RDP, s. 74.

Zdá se, že prošla nejméně dvěma stavebními fázemi, neboť v prvním patře věže je znázorněno jakési dvojité okno, s určitou pravděpodobností může jít o románské sdružené okénko. Nad ním, ve „třetím“ patře je vysoké a poměrně široké možná i hrotité okno, což napovídá gotické přestavbě. Problémem ve vyobrazení je umístění věže ve vztahu k samotnému kostelu. Z Willenbergova dřevorezu se může zdát, že věž pravouhle přiléhá k severní stěně lodi. Na dnes již ztracené olejomalbě A. Kirniga z roku 1854 a z fotografie kolem roku 1870 můžeme jasně vidět, že věž nerespektovala západo-východní osu kostela, ale šikmo přilínala k pozdějšímu gotickému trojbokému závěru [22] a [23]. Tato skutečnost by mohla poukazovat na to, že původní raně románský kostel svatého Jiří byl zřejmě v ose orientován ve směru jihozápad-severovýchod, tj. kněžištěm na jihozápad, snad z důvodů respektování hustější raně středověké zástavby akropole.¹¹⁵

[22] Torzo věže, ztracená olejomalba A. Kirniga z roku 1854.

[23] Pohled na kostel sv. Jiří od východu, fotografie z roku 1870.

V raném středověku byl pravděpodobně kostel ještě jednou přestavován a vlastně násilně „narovnan“ do osy západ-východ, tedy tak, jak jeho půdorys známe například z Glockspergerova plánu a fotografií. Z jedné z nejstarších fotografií, kolem roku 1860, zachycující čtvrť Rybáře s nad ní se tyčící značně zchátralou stavbou kostela svatého Jiří, ukazující jižní stěnu lodi, část závěru a torzo věže, je mezi západním nárožním pilířem a prvním pilířem lodi zřetelné malé půlkruhové okénko, značně se lišící od daleko širších a vyšších hrotitě zakončených gotických oken [24]. O. Kotyza a J. Tomas předkládají hypotézu, že by zde mohlo jít o špaletové románské okno.¹¹⁶ Vcelku malé fragmenty, náležející snad románským fázím kostela svatého Jiří, nabízejí pouze hypotetická řešení.

¹¹⁵ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 83.

¹¹⁶ Ibidem, 83.

[24] Pohled na kostel sv. Jiří od jihu, fotografie z doby kolem roku 1860.

Původní kostel na akropoli litoměřického hradiště byl pravděpodobně již od svých počátků zasvěcen svatému Jiří. Později byl lidově nazýván kostelem rybářů. Ve své nejstarší fázi, tedy už kolem roku 950, mohl být dřevěný. Ve 2. polovině 10. či v 11. století patrně nahradila dřevěnou konstrukci kamenná stavba. Mohla se skládat z plochostropé kratší lodi s půlkruhovou apsidou nezvykle orientovanou, jak již bylo zmíněno, na jihozápad a na severovýchodě se tyčila čtyřboká kamenná věž. Vzhledem k tomu, že zpočátku plnil kostel funkci pouhé oratoře pro panovníka a jeho rodinu, případně pro kastelána hradu, lze předpokládat, že věž v prvním patře mohla být do lodi otevřená a tvořit jakousi panskou tribunu, spojenou s palácem spojovací chodbou, jak tomu v této době často bývalo. Snad ještě v 11. či spíše ve 12. století byla loď svatyně zbořena a vystavěna nová, o které můžeme jen spekulovat, zda byla plochostropá, či sklenutá, tentokrát v již přísně křesťanské orientaci od západu na východ, zřejmě opět s půlkruhovou apsidou na východě, k níž mohla šikmo přiléhat starší věž, jak to můžeme, ač stylizovaně, vidět na Willenbergově dřevořezu z roku 1602. Vcelku šlo o malou stavbu, plnící snad opět jen bohoslužebnou funkci pro pána hradu. Později byl kostel goticky přestavěn. Dostal trojboký závěr s hrotitými kružbovými okny, opěráky lodi a dočkal se zvýšení věže¹¹⁷. Při slavení větších svátků se patrně bohoslužebný obřad nekonal v tomto celkem prostém svatostánku, nýbrž v daleko honosnější bazilice svatého Štěpána¹¹⁸.

V závěru 13. století, po zániku starého hradu a přesunutí významového těžiště do nového královského města, se svatý Jiří stal farním kostelem předměstské osady Rybáře. Areál s kostelem svatého Jiří byl zřejmě od ostatní plochy hradiště oddělen opevněním. Na případný příkop by mohl ukazovat dodnes viditelný úvoz Horní Rybářské ulice, jdoucí k řece a za ním mohla být hradba či palisáda. Ovšem zde se opět pohybujeme v rovině hypotéz.

Kostel byl dále upravován a nově vybaven v období renesance, o čemž svědčí dochovaný mobiliář, instalovaný dnes v litoměřickém muzeu (kazatelna a oltář). Dalšími pozůstatky kostela jsou kamenný maskaron, zakomponovaný dnes do klasicistní kašny v místě někdejšího průčelí kostela svatého Michala, a hlavně renesanční portálek, dnes zazděný do opěrné zdi poblíž svého původního umístění.

¹¹⁷ KUČA 1998, 534.

¹¹⁸ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 83 – 84.

Tento portálek tak tvoří prakticky jedinou připomínku památné stavby přímo na místě, kde stála až do roku 1876. Tehdy byl středověký kostel zbourán a následně nahrazen poměrně běžnou neorenesanční vilou.

4.10 Kostelík sv. Jana Křtitele

V dnešní podobě jako barokní pohřební kaple, stával na tomto místě na předměstí Dubina starší kostelík svatého Jana Křtitele s přilehlým hřbitovem. Byl založen nedlouho po založení kostela svatého Štěpána, do jehož kolatury od počátku náležel¹¹⁹. Kostelík měl mít vlastního kněze¹²⁰. Snad byl zprvu dřevěný, jako většina tehdy postavených menších kostelů. Podle některých autorů je prvně zmíněn k roku 1352¹²¹, podle jiných až v roce 1384¹²², ovšem bez přesnějšího vysvětlení, jak se k těmto datacím dopracovali.

Jeho tehdejší původní podobu neznáme, jelikož na nejstarším pohledu Wilenbergově na město od západu z roku 1602 není kostel vyobrazen. Kostelík svatého Jana Křtitele byl opět jako většina kostelů zničen za třicetileté války po vpádu švédských vojsk roku 1639. Zřícenin se poté ujal roku 1677 litoměřický biskup Jaroslav ze Šternberka a dal na místě zpustlého kostelíka vystavět stávající kapli. Na stavbu této kaple byly použity pozůstatky lomového kamenného zdiva z původní stavby. Po roce 1780 sloužila jako kaple hřbitovní pro okolní předměstí nazývané „Johannesvorstadt“¹²³, čili Janov. Kaple čtvercového půdorysu o délce strany téměř osm metrů byla zřejmě postavena Giulio Broggiem, což dokládá nápis na vstupním portálu. Uvnitř kaple Jana Křtitele se nachází renesanční náhrobek z roku 1573. Dnes jsou uvnitř uskladněny také barokní sochy z původního mostu přes Labe. Bohoslužby se zde pravidelně neslouží.

[25] Kaple sv. Jana Křtitele s přilehlým hřbitovem.

Žádné zobrazení původního kostelíka svatého Jana Křtitele se nám nedochovalo. Jsou známá pouze vyobrazení znázorňující na tomto místě novu postavenou kapli se hřbitovem [25].

¹¹⁹ LUKSCH 1920, 133.

¹²⁰ MOC 1947, 45.

¹²¹ KUČA 2011, 21.

¹²² VOTOČEK 1955, 14; LUKSCH 1920, 133.

¹²³ LUKSCH 1920, 133.

5. Středověký hrad

V Čechách 10. století stavěné hrady byly ohrazeny těžkou fortifikací. Konstrukce byla vždy téměř shodná, sestávala z vyhloubeného příkopu, z nezastavěné bermy (neboli úzké terasy opevnění) a z vlastní hradby, kterou tvořila čelní kamenná plenta, což byla zeď z nasucho, či na hlínu kladených kamenů, opírající se o zadní dřevohlinité těleso komorové či roštové konstrukce. Uvnitř byla hradiště členěna na vlastní akropoli se sídlem panovníka či správce hradu – kastelána a na předhradí, kde obecně sídlili členové družin, hradští úředníci, duchovní a jiní. Vlastní akropole od předhradí byla oddělena zpravidla hradbou. Postupem doby se počaly na ploše hradiště vydělovat i další prostory náležející například církevní instituci – sídlo biskupa, kapituly, či dvorům panovníka nebo velmožů. Většinou byly tyto areály od sebe odděleny lehčím opevněním, palisádou. Na všech přemyslovských hradech 10. století je dosvědčena existence alespoň jednoho kostela, někdy jich bylo i více a řada z nich byla zřejmě zpočátku dřevěná. Stavba takového hradu však netrvala krátce. Výběr a kácení stromů vhodných ke stavbě fortifikací, tedy stejně rovné, přibližně stejné a téhož druhu, i jejich doprava si musely vyžádat delší čas.¹²⁴

Nelze patrně pochybovat o tom, že obdobné principy se uplatnily i v případě stavby litoměřického hradu. Bezpečně jej lze lokalizovat na hradiště v jihozápadní části dnešních Litoměřic, nesoucí od 13. století podle kapitulního chrámu název Hora svatého Štěpána. Později neslo místo název podle katedrály Dómský vrch, který si uchovalo podnes. Hradiště mělo přibližně tvar pravoúhlého trojúhelníka se zaoblenými rohy. Jeho jižní svahy příkře spadají k břehům Labe, tam, kde se nacházelo předměstí Rybáře, na severovýchodní straně zase spadají do údolí Pokratického potoka, dnes Jarošova ulice, a na západě do úvalu, jímž prochází dnešní Zahradnická ulice¹²⁵. Snad za vlády Václava I. byl v první polovině 13. století zpevněn kamennou hradbou s mohutnou nárožní věží. Nejspíš v něm Václav I. i pobýval roku 1249. Ještě tehdy spravoval tento objekt kastelán¹²⁶.

O vlastním opevnění a vnitřní zástavbě hradu se toho ví žalostně málo, neboť zbytky jeho fortifikace byly v průběhu staletí zničeny stavebními úpravami. Naštěstí však alespoň z vyobrazení, plánů a nesčetných archeologických nálezů si lze alespoň rámcově sestavit obrázek, jak takový litoměřický raně středověký hrad vypadal. Jedním z takových vyobrazení je šrafovaný plán Litoměřic z roku 1742. Ten v oblasti Dómského vrchu znázorňuje hned několik závažných skutečností. V severní části tohoto hradiště mezi kostelíkem svatého Václava a Mariánským náměstím jsou zobrazena dvě výrazná valová tělesa. Vnitřní, navazující na opevnění v této části a vnější, ve středu jakoby otevřené a stranami se přimykající k vnitřnímu valu a k němuž z vnější strany přiléhá příkop. Stěží tu může jít o relikv vrcholně středověkého či pozdějšího opevnění. Jako možný výklad lze postavit hypotézu, že se jedná zřejmě o

¹²⁴ SLÁMA 1983, 162 – 164.

¹²⁵ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 81 – 82.

¹²⁶ KOTYZOVÁ/KOTYZA 2011, 21.

relikt brány raně středověkého hradu. Cesta směrem od labského přístavu a brodu by směřovala severovýchodně údolím Pokratického potoka, tedy dnešní Jarošovou a Pekařskou ulicí, a teprve v prostoru dnešního Mariánského náměstí by se stáčela na jih, aby prošla předpokládanou bránou na opevněné předhradí. Toto předhradí bylo od ostatní plochy hradu odděleno zřejmě rovněž hradbou. Fortifikaci, tentokrát samotného centra hradu, lze rekonstruovat jen podle klonu terénu, neboť v těchto místech byla situace zničena výstavbou biskupských zahrad a vrcholně středověké hradební zdi. Polohu raně středověkého opevnění lze stěží očekávat jinde než u hran terasy, na severovýchodní, jižní a západní straně, poté se asi přimykalo k již uvedenému ohrazení předhradí. O vzhledu fortifikace dosud nevíme téměř nic. Zatím je znám jen příkop. Za ním pravděpodobně byla, tak jako u jiných tehdy postavených hradů, krátká berma a hradba a hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevohlinitou konstrukcí. K vybudování hradby byl potřebný materiál s největší pravděpodobností nacházen v blízkosti Litoměřic. V okolních skalách byl zřejmě lámán kámen a kulatina byla získávána kácením stromů v lesích na svazích Českého středohoří. Hlína, vykopaná z příkopů, byla nasypávána do zadní dřevohlinité konstrukce. Ovšem její množství, vzhledem k velké kubatuře, nemohlo stačit, a proto musela být vykopávána i jinde. Zajímavé možné řešení nabízí vyobrazení na Glockspergově perspektivním plánu z roku 1726, kde na jihozápadě, v přímém sousedství hradiště, je znázorněn těžbou narušený terén, označený jako „Leimgruben“ neboli „hliniště“¹²⁷. Snad je to pozůstatek dávné těžby hlíny na stavbu raně středověkého hradu.¹²⁸

O zástavbě litoměřického hradu jsou naše vědomosti zatím mizivé, neboť u většiny nálezů, především keramiky, objevených náhodně při různých zemních pracích na mnoha místech Dómského pahorku, není uvedena přesnější nálezová situace¹²⁹. Rýha pro kanalizaci protнула několik archeologických objektů, především ze 13. století i mladších, a raně středověkých sídlištních vrstev, z nichž nejstarší náleží ještě do 2. poloviny 10. století. Tyto nálezy nám mohou být důkazem, že zástavba v prostoru Dómského náměstí byla hustá již od počátku hradu. Jak již bylo zmíněno výše, na Dómském vrchu existoval už roku 1057 kostel svatého Štěpána a u něj areál nově zřízené kolegiální kapituly, který zabíral snad jihovýchodní část hradiště. Tento kostel však jistě nebyl nejstarší křesťanskou svatyní, neboť ten musíme předpokládat v místě akropole hradiště, kde se nacházel zřejmě i panovníkův dvůr. Tímto svatostánkem byl pravděpodobně kostel svatého Jiří (více o něm výše v podkapitole Kostel svatého Jiří) v jihozápadním cípu hradiště. Zasvěcení kostelních staveb svatému Jiří byl tehdy na přemyslovských hradech vcelku obvyklé. Litoměřický kastelánský hrad podle dnešních odhadů zaujímal přibližně plochu 5 – 6 ha.¹³⁰

Základem přemyslovského státu byla takzvaná hradská organizace. Byl to systém velmi jednoduchý a spočíval v tom, že země byla rozčleněna na řadu hradských

¹²⁷ Tato poloha byla ve starší době nazývána i Hroby, což neznamenovalo jen pohřebiště, ale také příkopy, jámy.

¹²⁸ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 82 – 83.

¹²⁹ ZÁPOTOCKÝ 1965, 291 – 292.

¹³⁰ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 83 – 85.

obvodů, v jejichž centrech se shromažďoval nadvýrobek potřebný pro zajištění obživy knížete, velmožů a částečně i nižších družiníků. Český panovník tehdy vládl doslova „z koně“, když objížděl svá centra a po vyčerpání zásob pokračoval k dalšímu hradu¹³¹. Litoměřice byly kastelánským hradem, střediskem správní oblasti, později označované jako litoměřický kraj. Litoměřický hrad byl střediskem rozsáhlého majetku panovníkova, zvláště cenného tím, že se rozkládal ve velmi úrodné krajině původního osídlení Čech, který měl řadu dalších velkých příjmů. Poznáváme je z donací různým církevním institucím. Litoměřický hrad a kraj patřil v 11. a ve 12. století k nejvýznamnějším v zemi.¹³²

Královský hrad byl přeložený z Dómského pahorku na severozápadní obvod města [26]. Do těchto míst byl přeložen ze starého hradiště snad již před rokem 1253, aby zde

chránil právě tento obvod nově vznikajícího města. Roku 1359, v přepisu listiny¹³³ se Karel IV. při darování pozemků na svazích Radobýlu městu k zakládání vinic zmiňuje o „unser haus zu Leutmericz“, čili o „svém domě v Litoměřicích“, což mohl být jedině hrad v rohu opevnění, který těsně souvisí

[26] Nový hrad v severozápadním nároží městských hradeb se zástavbou a dnešním Tyršovým náměstím.

s pásem dodnes dochovaných hradeb. Určení přesné doby stavby nového hradu je složité, neboť panovník sice navštívil Litoměřice roku 1355 a 1359, ovšem jen na skok a o jeho delším, asi devítidenním pobytu víme jen v roce 1369, to již ovšem hrad ve svém novém vzhledu nesporně stál.

O této stavební fázi hradu víme, že byl postaven dodnes stojící podélný dvoupatrový kamenný palác s vysokou stanovou střechou a gotickou kaplí uvnitř. Tento palác byl neobyčejně silných zdí, svůj gotický původ připomíná profilovanou římsou a několika částečně zachovanými okenními rámy i zbytkem zadržného pozdně gotického velikého portálu s fiálami na jižním průčelí. Terén nádvoří litoměřického hradu byl tehdy záměrně navýšen, a protože tu nezbýval prostor pro nový palác, nechal panovník svou velmi objemnou a dodnes stojící stavbu přistavět z vnější strany k severní hradbě a celou budovu vysunout do prostoru parkánu, což zároveň potvrzuje úmysl i úmysl Karla IV., aby byl hrad součástí městského opevnění, které v severozápadním cípu zpevňoval. Podle zachovaných skromných detailů víme, že směrem do nádvoří byl palác osazen na svou dobu velkými obdélnými okny s vloženým křížem a vstup opatřen honosným portálem s fiálami. Hrad měl prokazatelně v severní části, směrem k ulici Na Valech,

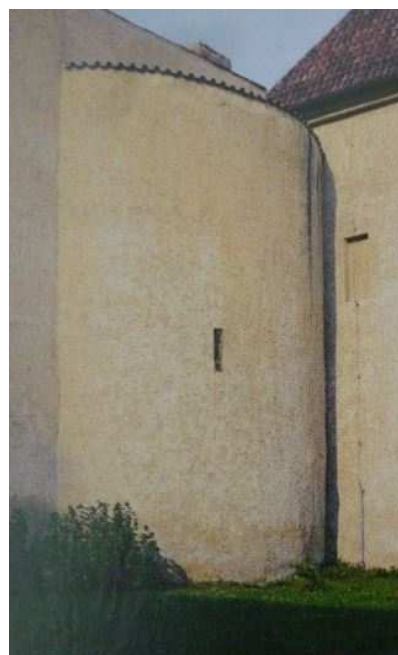
¹³¹ ŽEMLIČKA 1979.

¹³² KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 85 – 86.

¹³³ CIM II, č. 376.

dvě mohutné, nejméně 20 m vysoké a kolem 9 m široké válcové věže, mezi nimiž probíhala kamenná hradba s cimbuřím. Do ní byla proražena brána, uzavíraná těžkou padací mříží. Před hradbou stála pravděpodobně ještě parkánová zeď a za ní byl vyhlouben příkop. Na vlastním nádvoří se podařilo odhalit dvě palácové stavby s mohutným zdívkem a několik odpadních jímek. K hradu prokazatelně patřily i základy části západní hradby.¹³⁴

Za Václava IV. byl hrad ve špatném stavu, a proto jej král dal zchátralý litoměřický hrad roku 1387 v léno Kaplířům ze Sulejovic, kteří objekt měli náležitě opravit a udržovat. Sulejovičtí měli na své náklady opravit opevnění, palác a další stavení, včetně příkopu. Václav IV. poté daroval roku 1397 hrad své sestřenci Alžbětě k užívání a „na dožití“¹³⁵. Zchátralost hradu tedy prokazuje, že hrad musel být starší než až z doby Václava IV., jak se mylně domníval J. Muk¹³⁶. Předpoklady o jeho vzhledu a i časném založení již Přemyslem Otakarem II. vážně nalomil archeologický výzkum, probíhající na jeho místě v souvislosti s revitalizací hradu v letech 2009 až 2010. Podle těchto zjištění se začal hrad budovat až koncem 13. století, ovšem jeho podobu mu dali až stavebníci krále Jana Lucemburského nejdříve v druhém decenniu 14. století¹³⁷. Jako možný vznik hradu byl tedy vysloven už rok 1319. Právě v tomto roce či krátce předtím vznikly právě manské královské hrady Kamýk a Střekov. Litoměřice dostaly roku 1319 od krále Jana některé pozemky, jejichž výnos měl být použit na opravu hradeb a věží¹³⁸. Každopádně přesná datace stavby přeloženého gotického hradu v severozápadním cípu města prozatím zůstává pouze v hypotetických rovinách.

[27] Detail reliktu věže v jihovýchodním nároží královského paláce.

Před delší dobou byl proveden stavebně historický průzkum dodnes stojícího torza věže se šterbinovým okénkem při jihovýchodním nároží hradního paláce [27]. Stavbu této válcové věže, nepochybně náležející hradu, datoval J. Muk¹³⁹ do doby před rokem 1300, dnes se ovšem ukazuje, že takové válcové věže se stavěly i ve 14. století. P. Macek¹⁴⁰ na základě datování této věže, starších vyobrazení a zbytků dvou čtyřbokých věží v tomto prostoru sestavil hypotézu, že by v tomto případě mohlo jít i o čtyřkřídý kastel. S tímto tvrzením souhlasí i K. Kuča¹⁴¹. Litoměřický hrad byl též

¹³⁴ KOTYZOVÁ/KOTYZA 2011, 22 – 23.

¹³⁵ LUKSCH 1920, 65.

¹³⁶ MUK 1980, 101 – 106. Autor tento palác podle stavebního typu přiřazuje až ke konci 14. století, tedy až do doby krále Václava IV. Toto tvrzení se podle nejnovějších výzkumů ukázalo jako mylné.

¹³⁷ KOTYZOVÁ/KOTYZA 2011, 22.

¹³⁸ CIM II, č. 110.

¹³⁹ MUK 1980, 105.

¹⁴⁰ MACEK 1988, 111 – 121.

¹⁴¹ KUČA 1998, 529.

nejpravděpodobnějším místem litoměřické mincovny, existující do konce 13. století, kdy byla ražba centralizována ve Vlašském dvoře v Kutné Hoře¹⁴².

Královským majetkem zůstal hrad do až do roku 1499, kdy věnoval Vladislav II. Jagellonský zchátralý hrad měšťanům na skladování různých druhů zásob, zejména zde vyprodukovaného vína a ještě v roce 1532 byla nad ním vztyčena nová vysoká valbová střecha¹⁴³. Je zajímavé, že zřejmě až počátkem 16. století byl samostatně stojící hradní objekt začleněn do městského opevnění. Ovšem v této době již opevněné místo zaniklo, sloužilo k hospodářským účelům a pomalu se vytrácelo z povědomí obyvatel města. Hrad vyhořel roku 1655 a jeho torza, hlavně královský palác s drobnou kaplí v síle zdi, byla přestavěna v 18. století na městský pivovar. Po bývalém královském hradu zůstal kromě několika torzovitých objektů jen pomístní název Hrádek¹⁴⁴.

V každém areálu královského hradu existovala palácová stavba s kaplí, soukromou oratoří panovníka. Nejinak tomu bylo i v Litoměřicích. Byla patrně již od počátků hradu součástí paláce, o jehož vzhledu však moc nevíme. S pozdější výstavbou nového hradního paláce Karlem IV. někdy po roce 1350 stará rezidenční budova zanikla a kaple byla přemístěna do výše zmíněné novostavby, kde je v torzu zachována dodnes [28]. Zsvěcení této kaple nám není známo, nabízejí se ovšem teorie, že mohlo jít o kapli svatého Petra. V mnohých pramenech je tato kaple uváděna „na předměstí“ („in suburbio“). Nabízí se tudíž hypotéza, zda nemohlo jít právě o kapli v paláci hradu¹⁴⁵. Tomu by mohlo nasvědčovat to, že nově začleněné části byly ještě na počátku 15. století uváděny ještě jako předměstí, což by podle J. Žemličky mohlo znamenat, že trvalo ještě velmi dlouho, než tyto nové prostory se starším městským jádrem skutečně splynuly a staly se s ním po všech stránkách rovnoprávné¹⁴⁶. Po roce 1417 prameny o kapli svatého Petra mlčí, což by mohlo poukazovat právě na její umístění, neboť v tomto století hrad přešel do městské držby, poté byl využíván k hospodářským účelům, takže svatyně přestala patrně sloužit bohoslužebným úkonům.

[28] Gotická kaple v královském paláci litoměřického hradu.

¹⁴² KUČA 2011, 31.

¹⁴³ LUKSCH 1920, 65.

¹⁴⁴ KOTYZOVÁ/KOTYZA 2011, 24.

¹⁴⁵ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 124.

¹⁴⁶ ŽEMLIČKA 1980, 147.

6. Opevnění Litoměřic

Prvé zmínky o ohrazení Litoměřic první vývojové fáze, tedy druhého decennia 13. století – poloviny 14. století, nacházíme již v listině z roku 1228¹⁴⁷, kde se uvádějí pozemky kláštera v Teplé ležící uvnitř a vně města Litoměřic. Předpokládáme tedy, že toto sídliště muselo mít pevné prostorové vymezení. Další zprávy o hradbách („muri“) se objevují brzy po polovině 13. století. Nejstarší z nich je z roku 1257¹⁴⁸, kdy je kostelík Panny Marie uveden jako „extra muros“, čili „za hradbami“. Dál dostali Litoměřičtí v rámci základních právních ustanovení roku 1262¹⁴⁹ i právo nestát před soudy mimo hradby města. Toto právo si J. Tomas¹⁵⁰ vykládal tak, že krajský soud se mohl konat na hradě, tedy mimo hradby města. Další zmínky o hradbách nacházíme v listině z roku 1277¹⁵¹, kdy Přemysl Otakar II. povolil vyšehradskému proboštu, aby jeho poddaní sídlící mimo hradby Litoměřic nebyli nuceni platit poplatky městu a nespádali pod městskou soudní pravomoc. Tyto poddané lze ztotožnit s obyvateli před městem ležící vsi Újezda, jak nás o tom informuje zpráva z roku 1351¹⁵², kdy Karel IV. právě tento Újezd daruje konšelům litoměřickým. Hradby jsou pak uváděny i v dalších dobách.

Pro doložení existence hradeb je důležitá i nejstarší forma litoměřické městské pečeti z roku 1262. Městskou pečeť však dokládají i dvě¹⁵³ na sobě nezávislé zprávy. První k roku 1250 (post) a druhá k roku 1251. Existenci litoměřické městské pečeti k roku 1251 lze tedy považovat za jistou a sotva mohla mít jiný obraz než ta z roku 1262, kde je vyobrazena hradba. Pečetní obraz se do dnešních dnů nezměnil, jelikož současný znak města Litoměřic vychází právě z této městské pečeti. Zobrazuje českého dvouocasého lva s korunkou v červeném štítu vyrůstajícího z cimbuří stříbrné kvádrové hradby, v níž je otevřená brána s vytaženou zlatou mříží a zlatými vraty na černých závěsech. Hradba na pečetí má podle právních historiků význam spravování hradeb městem¹⁵⁴.

Při uvážení půdorysu Litoměřic 13. století se považuje za velmi důležité položení a směry ulic města, kde obloukové formy ulic Okružní a Klášterní by snad mohly reprezentovat původní linii hradeb. Vyskytl se zde ale jeden problém, kterým jsme se zabírali již výše v podkapitole o kostelu Všech svatých. Někteří autoři se dali ovlivnit formulací listiny z roku 1329¹⁵⁵ o hlavním městském kostele Všech svatých jako „ante dictam civitatem“, čili „před řečeným městem“ a domnívali se, že byl skutečně před hradbami, čili mimo areál města. Nám je ale už ovšem známo, že zmínka o kostelu

¹⁴⁷ CDB II, č. 310.

¹⁴⁸ CDB V/1, č. 121.

¹⁴⁹ CDB V/1, č. 336.

¹⁵⁰ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 185.

¹⁵¹ CDB V/2, č. 850.

¹⁵² CIM II, č. 315.

¹⁵³ CDBIV/1, č. 201; č. 220.

¹⁵⁴ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 187.

¹⁵⁵ CIM II, č. 151.

Všech svatých před městem se dá vyložit tak, že se tato sakrální stavba, stojící v rohu opevnění, z něž vyčnívala, mohla jevit příchozím od Prahy jako opravdu před městem stojící. Kvůli tomu mohl být tak mylně označován jako kostel Všech svatých na předměstí. To ovšem neodpovídá starším zprávám, kupříkladu z roku 1235¹⁵⁶, kdy je kostel Všech svatých uveden „v Litoměřicích“, tedy v hradbách.¹⁵⁷

Prvotní opevnění Litoměřic, o jehož průběhu a vzhledu tedy dosud bylo pouze uvažováno historickou či stavebně historickou literaturou, bylo postupně od roku 1992 zachycováno i archeologickým výzkumem. Již právě v tomto roce 1992 došlo při výzkumu v prostoru Dominikánského náměstí k odкрыtí 18 metrů hradby před vchodem do kostela svatého Jakuba. V témže roce se ještě podařilo nalézt další relikv hradební zdi v úseku křížení ulic Okružní a Novobranské. Zajímavé zjištění bylo, že líc hradební zdi přesně odpovídal s průběhem severní čelní fronty domů v Okružní ulici, čímž se tedy potvrdily dříve formulované hypotézy, že zakřivení této ulice přibližně odpovídá průběhu prvotní městské fortifikace. Zatím poslední úsek hradby byl zachycen v roce 1994 v zadním traktu minoritského kláštera. Tento výzkum byl dost důležitý, neboť oproti výzkumům předešlým odhalil hradbu v řezu, což napomohlo osvětlení některých stavebních detailů i k přibližnému datování vzniku hradby.¹⁵⁸

Pozoruhodný je věžovitý útvar v budově později přebudované radnice, který může být reliktem věžového domu, kde je dosud v prvním patře zachované střílnové okénko východním směrem, do dnešního zadního traktu bývalé radniční budovy. Již tento fakt ukazuje na značné stáří této kamenné stavby, neboť by střílna v době po vzniku karlovske hradby, to je po roce 1350, ztrácela svůj strategický smysl. Tento stavební prvek ukazuje na blízkost hradby. O. Votoček uvažoval o zařazení tohoto věžovitého kamenného objektu již do 13. století.¹⁵⁹

Hradba zachycená v několika úsecích poskytla řadu poznatků o stavebních detailech i o době její výstavby. Vlastní hradební zeď byla postavena na 2,30 metrů širokou základovou plotnu, tvořenou velkými neopracovanými opukovými bloky. Na ní byla vyžděna samotná hradba, skládající se ze dvou pravidelně poskládaných zdí, uvnitř nichž byly zalaty téměř neopracované kameny různých velikostí. Jako stavební materiál byly využity opukové kvádříky, v případě obou lícních zdí velmi pečlivě opracované. Obě líce měly charakter kvádříkového zdiva a byly tudíž stavěny ještě technikou románskou. Před hradbou byl zhruba 18 metrů široký parkán, zakončený parkánovou zdí z velkých neopracovaných kamenů různého druhu. Podobně jako v případě opevnění starého Města pražského, podle odhadů můžeme výšku původní hradby odhadnout na 7 – 9 metrů. Přibližně 20 metrů od této hradební zdi byl zjištěn počátek prudce se svažujícího asi 5 metrů hlubokého městského příkopu. Je zajímavé, že se zde, podle stavu výzkumu, nepodařilo zachytit opěrnou zeď příkopu, vzhledem k velmi sypkému šterkopískovému podloží. Do tohoto příkopu byla rovněž svržena již

¹⁵⁶ CDB III/1, č. 102.

¹⁵⁷ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 115 – 116.

¹⁵⁸ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 187.

¹⁵⁹ Ibidem, 188.

nefunkční parkánová zeď, což se událo někdy kolem poloviny 14. století, kdy byl Karlem IV. zbudován nový hradební systém a rozšířen plošný rozsah města. Nalezené velké opukové kameny jsou tedy s velkou pravděpodobností zbytkem parkánové zdi. Na její existenci poukazuje již zmíněná 20 metrová vzdálenost mezi příkopem a vlastní hradbou. Vlastní hradební systém města Litoměřic ve 13. století byl velmi složitý a skládal se z hradební zdi s patrně kulatými baštami, případně s věžemi, parkánové zdi, příkopu a tří předsunutých obranných staveb.¹⁶⁰

Mimo hradbu, respektive do parkánu, byl vysunut v severovýchodní části původní minoritský klášter s kostelem svatého Jakuba, který tvořil jakýsi bastion, což potvrdil archeologický výzkum z roku 1994. Od tohoto kláštera opevnění pokračovalo tedy v jakémsi oválu a kopírovalo dnešní Okružní ulici. V samotných hradbách byly zbudovány čtyři brány. Zachovaly se poněkud déle v původním stavu oproti hradbám, jelikož sloužily k vybírání cla a obdobných poplatků a pro toto užívání byly také lépe spravovány.¹⁶¹ Brána v severní části hradeb se nazývala Nová, ještě dříve Cínařská podle původní Cínařské ulice, tedy na začátku dnešní Novobranské, kde se přimykala k opevnění města. Byla zbořena v roce 1831¹⁶². Na západní straně dnešního města přiléhalo opevnění ke klášteru dominikánů při kostele svatého Michala, respektive ke kulaté baště v hradební zdi před klášterem. Klášter dominikánů byl oproti minoritskému zasunut dovnitř města. Další z městských bran stála v západním opevnění pod kostelem svatého Michala, po němž nesla i své jméno. Podle jejího nejstaršího vyobrazení J. Willenbergem kolem roku 1600 lze usuzovat, že šlo o nízkou a v síle zdiva poměrně mohutnou věžovou bránu, před níž byl postaven dřevěný můstek přes Pokratický potok. Brána spojovala město s osídlením na Hoře svatého Štěpána, dnešním Dómským pahorkem. Sem vedly cesty od labského přístavu i brodu. Poslední pozůstatky brány byly strženy v roce 1831. Ze stavby kanalizační sítě se později vykopalo 19 reliktních pískovcových ostění s gotickými profily¹⁶³. Odtud hradba pokračovala přibližně v linii dosud zachovaných hradeb nad jihozápadním svahem převyšujícím Pokratický potok, kde je dána terénem. Tato jihozápadní část hradeb, jak ji známe v dnešní podobě, je ovšem výtvorem až doby karlovské, tedy z 2. poloviny 14. století. Opevnění lze dále dovést až k mladší čtyřhranné věži za domem „Pod bání“, čili dnešním „Kalichem“. Jihovýchodní roh hradeb tvořil patrně pevnostní kostel Všech svatých, který opět tvořil jakýsi bastion tentokrát v jihovýchodním rohu opevnění. Ke věži tohoto kostela přiléhala východní městská brána, nazývaná Dlouhá, podle ulice, do které se otevírala. Tato brána byla zbořena v roce 1863. V blízkosti farního kostela byla situována i další, čtvrtá městská brána, zvaná Mostecká. Ústily sem cesty směrem od Lužice, a když byl roku 1340 dostavěn biskupem Janem IV. z Dražic kamenný most v Roudnici nad Labem, jezdilo se do Litoměřic z Prahy právě tudy, touto jižní branou. Byla soustředěna na konci nynější Jezuitské ulice. Dříve bývala nazývána branou Ostrovskou. Přístupná byla však kvůli terénnímu zlomu nikoli z dnešní Jezuitské ulice, nýbrž z Mostecké. Tato

¹⁶⁰ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 189.

¹⁶¹ LUKSCH 1920, 64.

¹⁶² Ibidem, 64.

¹⁶³ Ibidem, 64.

brána nabyla většího významu po roce 1452, kdy byl konečně i v Litoměřicích postaven přes řeku most. Od této doby se jí říkalo Mostecká¹⁶⁴. Byla stržena v roce 1824¹⁶⁵. O jejím vzhledu se bohužel neví nic, žádné vyobrazení se nám nedochovalo. Zde, v této jihovýchodní části, se však situace s hradbou začíná komplikovat. Je zde několik možností. Jednak ta, že hradba hned od kostela Všech svatých směřovala na jihozápad, čemuž by nasvědčovaly i některé tvary parcel domů. Jako druhá možnost se jeví to, že prostor jižněji kolem Jezuitské ulice patřil též do hradeb. Je zde ovšem ještě třetí možnost a to ta, že menší rozsah hradeb je starší a že hradba byla později rozšířena vzhledem k ochraně přístavu a dohledu na řeku. V případě této třetí možnosti je těžké rozhodnout, zda opevnění v těchto místech bylo dobudováno ještě za Přemysla Otakara II. nebo až za krále Jana Lucemburského. Prameny nám zatím toto rozhodnout neumožňují. Lze tedy konstatovat, že linie městských hradeb prvního rozsahu města Litoměřic je pevně stanovena nejpozději od poloviny 13. století ve své severní a východní části. Jde o málo pevný terén nad svahem, kde lze předpokládat, že původní hradba neměla potřebnou stabilitu. Z pozdějších vyobrazení hradeb lze soudit, že kulaté věže, či polověže, existovaly v místě, kde se severní linie hradby na západní straně lomila k jihu a pak též v jižním cípu u pozdější jezuitské koleje.¹⁶⁶

Ke shrnutí, hradební systém Litoměřic 13. století byl značně složitý a skládal se z hradební zdi s několika kulatými baštami (případně věžemi), z parkánu, parkánové zdi a příkopu. Ve třech rozích byla obrana města zpevněna třemi církevními stavbami pevnostního charakteru, tedy kláštery minoritů a dominikánů a kostelem Všech svatých. Litoměřická fortifikace ohrazovala areál, který lze plošně vymezit na zhruba 6 – 7 ha. Tento původní hradební systém zanikl beze stop.

Nový pás hradeb za karlovského rozšíření, dodnes do značné míry zachovaný, měl jeden jen jeden opěrný bod, a to v pravoúhlém severozápadním cípu královský hrad, východní část hradby byla řešena oválem. Nové hradební opevnění bylo na svou dobu velmi pevné, vysoké až přes 10 metrů a opatřené zubatým cimbuřím i vnitřním ochozem, podklenutým velikými segmentovými oblouky. Zachovalo se téměř na celém obvodu vnitřního města, na více místech ovšem značně narušené a bez původního úzkého parkánu. Tvar a typ hradby datují stavbu převážně do 60. – 70. let 14. století. Hradební opevnění bylo opravováno v letech 1473 – 1508 a dochovalo se nám dodnes, místy v původní výšce. Obzvláště v prostoru za královským hradem, v delších souvislých úsecích s věžicemi pak zvláště na severovýchodním a východním obvodu podél ulice Na Valech až ke konci Dlouhé ulice a ve zlomcích také na jižním okraji městské terasy mezi Máchovými schody a ulicí Michalskou. Některé z věžic byly v 19. století upraveny pro obytné účely, kupříkladu v ulici Velká Dominikánská, nebo věžice pod hradem na západní straně byla v horní části přestavěna roku 1705 na barokní arkádový altán a bez jasného, blíže nevysvětleného důvodu, se nazývá „jezuitská hvězdárna“. Někdejší městské brány byly zbořeny v průběhu 19. století. Příkopy a valy

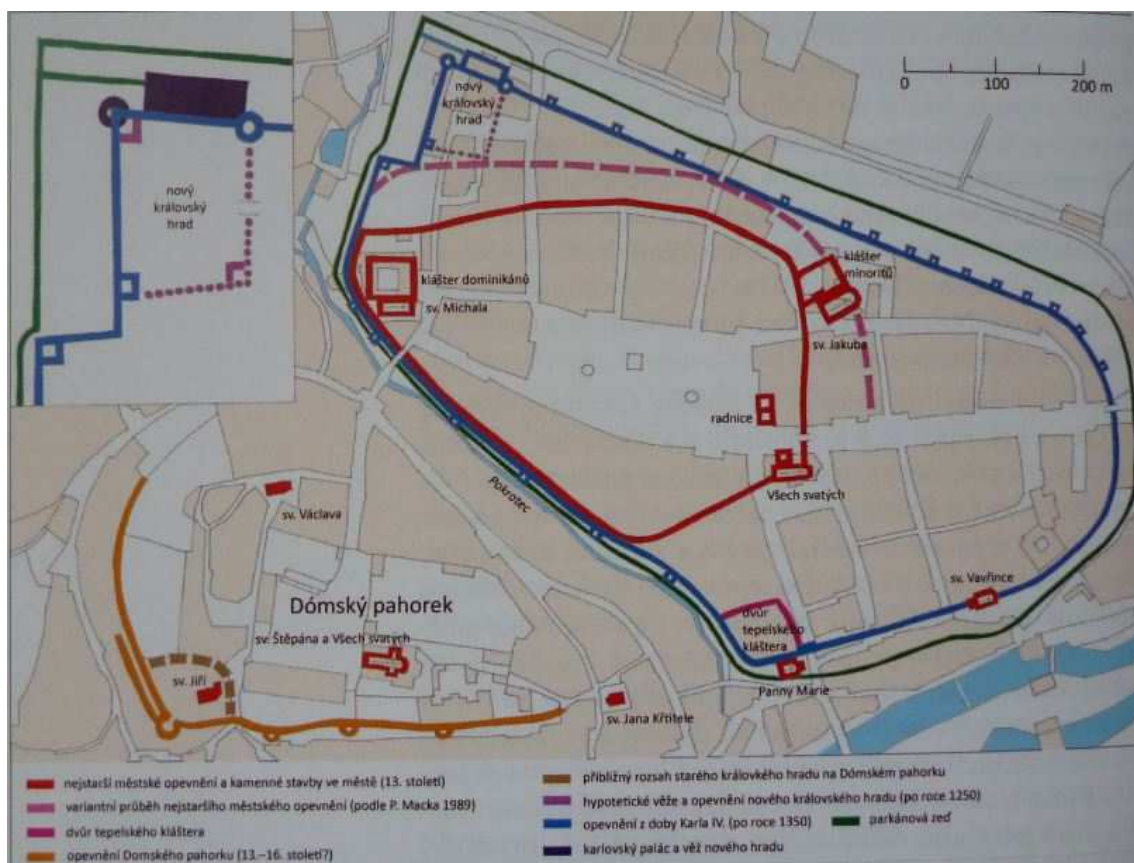
¹⁶⁴ KUČA 2011, 33.

¹⁶⁵ LUKSCH 1920, 64.

¹⁶⁶ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 113 – 117.

severního obvodu byly od roku 1790 postupně srovnávány, vnitřní hradba pod hradem roku 1838 byla prolomena a přilehlý úsek bývalých valů o čtyři roky později parkově upraven, zůstal tak vlastně, jak jej známe dnes.¹⁶⁷

Zatímco se starší útvar hrazeného tržiště zařezával do svého okolí způsobem značně násilným a tvrdým, využívala nová hradba daleko obratněji přirozených podmínek zdejšího terénu a zahrnula do svého obvodu téměř všechnu osídlenou plochu tehdejšího města, zejména pak východní předměstí. Hrazený prostor tak nabyl rozsahu více než dvojnásobného a městská věž se stala nyní jeho skutečným středem. Kolem existovala stará předměstí, těsně se přimykající k hradbám [29]. Nejrozsáhlejší z nich na západě s Novým městem na Dómském pahorku, předměstím Rybáře u řeky, snad i Hroby na západě, dále severovýchodně Voldán (Voldána), Zásada, v údolí mezi Novým městem a městem se nacházela Dubina, na východě města Újezd, Bejňov a Svárov¹⁶⁸.

[29] Vývoj středověkého města Litoměřic s hypotetickou rekonstrukcí opevnění a kostelů po roce 1250.

¹⁶⁷ VOTOČEK 1969a, 2 – 3.

¹⁶⁸ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 125.

7. Středověká aglomerace

Litoměřice 11. – 12. století byly městem ve smyslu pojetí města jako sídliště, které je výsledkem společenské dělby práce mezi zemědělstvím a řemeslem, v němž má význačnou úlohu spojovací činitel – obchod. Bylo to tedy sídliště, které svým rozsahem a lidnatostí výrazně převyšuje běžné zemědělské osady. Vzhledem ke struktuře osídlení městského prostoru lze mluvit o městské aglomeraci raně feudální nebo o městě raného středověku, které podle archeologických hodnocení vzniklo někdy v 9. století a rozvinulo se ve stoletích 11. a 12. Šlo tu o městský typ, který se vyskytuje v raně feudální době i jinde v Čechách a na Moravě, kupříkladu Praha, Žatec, velkomoravská centra, Olomouc aj.¹⁶⁹

Strukturu raně feudální městské aglomerace litoměřické na konci 12. a na počátku 13. století lze historicky a archeologicky přibližně rekonstruovat. Sestávala tedy z opevněného jádra (civitas), v němž se nacházel oddělený vlastní zeměpanský hrad (akropole), předhradí s církevním střediskem kapitulou a poddaným obyvatelstvem. Kolem tohoto hradu byl větší počet menších podhradských osad při hlavních směrech cest vesměs s vlastními jmény. Některé z podhradských osad měly zřejmě své kostely. V těchto osadách byly i šlechtické dvorce, z nichž máme zachycen alespoň jeden, Hroznatův. Dvorce byly pravděpodobně i v hradišti, a to kapitulní a snad tehdy ještě zeměpanský, u kterých je ovšem umístění vně hradiště pouhou spekulací, jelikož ani jeden z nich není výslovně uveden. Na pahorku v okolí Hroznatova dvorce, tj. na východě od Dómského pahorku (hradiště), vzniká na počátku 13. století jádro nového městského centra, uváděné jako „Novus Mons super Albiam“, čili „Nová Hora nad Labem“, které je doloženo listinou z 5. února roku 1219¹⁷⁰. Ta uvádí, že papež Honorius III. si toho roku bere do ochrany klášter v Teplé a potvrzuje mu majetky, které získal z odkazu svého zakladatele, Hroznaty Tepelského – mimo jiné i dvůr na Nové Hoře nad Labem (tj. v Litoměřicích). Nová Hora je název sídliště na kopci. Jediným pahorkem v oblasti města Litoměřic, tedy kromě pahorku Dómského, je vyvýšenina nad ústím Pokratického potoka s bývalou jezuitskou kolejí a kostelíkem Panny Marie. Na tomto dvorci lze předpokládat cizí kupeckou kolonii. Vznik nového centra byl v základě nepochybně umožněn rozšířením zemědělské výroby, bezprostředně zde spíše působil podnět ve větším rozvoji obchodu, hlavně po Labi. Nové městské středisko vzniká na cestě mezi přístavem a velkým tržištěm. Jezuitská ulice je patrně zbytkem počátečního jádra této vývojové etapy. Městská aglomerace litoměřická byla střediskem obchodních cest suchozemských a vodních, celní místo jakožto důležité místo pro obchod solí se Saskem a pravděpodobně i pro obilí, kožešiny a jiné druhy zboží. Bylo tu středisko církevní správy a kapitula, která měla význam kulturní, její představitelé byli často významnými osobami při panovníkově dvoře. Jména obyvatel z různých sociálních vrstev dávají celkový přehled o složení tehdejší litoměřické městské aglomerace. Správci hradu měli česká jména, rovněž jiní hodnostáři spojení s hradem, také mnozí

¹⁶⁹ ZÁPOTOCKÝ 1965, 267.

¹⁷⁰ CDB II, č. 173.

představitelé kapituly. Ze zemědělského obyvatelstva jsou uvedena česká jména vinařů a některých zemědělců patřících bezprostředně k hradišti v 11. století. Etnicky tedy bylo obyvatelstvo litoměřické aglomerace ve všech společenských vrstvách převážně české, s možností některých německých složek, popřípadě i s podílem obyvatelstva židovského.¹⁷¹

Se vznikem druhé vývojové fáze města Litoměřic, tedy města vrcholného feudalismu nebo se založením města Litoměřic, bývá spojována listina Přemysla Otakara I. a Václava I. pro klášter v Teplé z roku 1228¹⁷². V této listině králové dávají tepelskému klášteru ves Kramolín náhradou za zabranou půdu v Litoměřicích. Jak je již zmíněno výše, klášter v Teplé tu měl v državě dvůr. Souvislost, uváděnou již ve starší literatuře, že šlo o prostor k založení města, považuje J. Tomas za správnou¹⁷³. Vrcholně středověké město tu vzniklo tedy ve vnějším pásu osídlení významné raně feudální městské aglomerace v těsné souvislosti s předpokládanou osadou cizích kupců „Nové Hory“. Můžeme mluvit o založení města panovníkem v tom smyslu, že královu účast lze chápat vymezením určitého prostoru pro nové jádro městského osídlení a vyřešením jeho majetkových vztahů. Prostor byl tedy nějakým způsobem vyměřen a mohl být nějak ohrazen. Termín „villa Lutumeric“ z výše uvedené listiny, lze vyložit jako samo vrcholně feudální město. „Villa Lutumeric“ byla sídlištěm prostorově pevně vymezeným. Je zde tedy možnost nejen vymezení, ale i předpoklad určitého ohrazení prostoru sídliště.¹⁷⁴

Město mělo jako jeden z předpokladů vzniku a jednu ze složek, z nichž vzešlo, osadu „Novou Horu“. Můžeme tedy předpokládat, že vznik města Litoměřic v právním slova smyslu jako města vrcholného feudalismu, lze klást mezi léta 1219 a 1228. Data jsou ovšem stále jen přibližná, jelikož v listině z roku 1228 se přesně neuvádí, kdy předtím k zabraní půdy Teplé došlo a u listiny z roku 1219 je třeba brát v potaz, že se jedná o listinu papežskou, v nichž se vyskytují zpoždění termínů. Město Litoměřice, vzniklé tedy někdy kolem čtvrtiny 13. století, nebylo příliš veliké. Brzy se projevila snaha město nějak rozšířit. Z prosince roku 1253 máme doklad¹⁷⁵ o pokusu městsky osídlit prostor bývalého hradiště, Dómský pahorek mimo oblast kapituly a mimo tehdy ještě tam pravděpodobně existujícího královského hradu. Mohlo jít o prostor zhruba 4 ha. Přemysl Otakar II. v listině dal na sedm let svobodu od všech poplatků a daní měšťanům litoměřickým i těm, kteří se přistěhovali odkudkoliv a vystavěli si na Hoře svatého Štěpána u Litoměřic slušná obydlí. A aby rychleji ve městě stavěli, daroval král těmto usedlíkům čtyři vsi na východ od Litoměřic – Hrušovany, Vrutice, Svařenice a Polepy se vším příslušenstvím (vinice, zahrady, polnosti, mlýny). Toto nové sídliště na Hoře svatého Štěpána bylo nepochybně zaměřeno na bohaté měšťany a příchozí, o čemž svědčí i čtyři výše jmenované darované vsi. Vystává ovšem i otázka, jak bylo možné, že v hradišti, starém centru raně feudální městské aglomerace, byl v polovině 13. století

¹⁷¹ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 125 – 126.

¹⁷² CDB II, č. 310.

¹⁷³ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 127.

¹⁷⁴ Ibidem, 128.

¹⁷⁵ CDB V/I, č. 5.

prostor pro nové osídlení? Důvodem může být předpoklad, že část obyvatelstva hradiště přešla do nového centra a stala se obyvateli nebo měšťany nově vzniklého města. Jiné vysvětlení, například podle J. Tomase¹⁷⁶, že uvolnění místa předpokládaným přesunem královského hradu do prostoru města, kde byl v pozdějších staletích, je více než nepravděpodobné, jelikož hrad v akropoli hradiště nemohl zaujímat tak velké místo a pozdější nově přesunutý hrad těsně souvisí s hradbami, které ale vznikly až ve 14. století. Záměr rozšířit město je celkem jasný. Jak je již výše uvedeno, vrcholně feudální město první poloviny 13. století bylo, snad pro svůj raný vznik, poměrně malé. Seskupovalo pouze bloky kolem velkého tržiště. Záměrem měšťanů tehdy zřejmě bylo využít chráněného prostoru starého hradiště, jehož opevnění ještě neztratilo svůj ochranný význam. Přece však založení na Hoře svatého Štěpána nemělo velký úspěch. O důvodech neúspěchu se lze jen domýšlet. Pro bohaté kupce, kteří měli být zřejmě pro novou akci získáni, bylo pravděpodobně místo na svou dobu příliš vzdálené od tržiště a nic nenasvědčuje tomu, že by na Dómském pahorku bylo vzniklo nové tržiště. Toto nové sídliště ale nezaniklo, ale existovalo i v dalších staletích jako předměstí nazývané Nové město, které dosáhlo v době předbělohorské až 90 domů a bylo na směrech od města velmi silně opevněno. Název sídliště Nové město mu zůstal, ačkoliv v Litoměřicích označuje právě nejstarší centrum městského osídlení. Ovšem kdy se Nové město stalo předměstím, není známo, ale jistě mělo do jisté míry zvláštní postavení mezi litoměřickými předměstími nejen tím, že bylo částečně opevněno, ale i tím, že peněžní povinnosti vůči městu byly poněkud lehčí než ostatních předměstí.¹⁷⁷

Jak již tedy bylo řečeno výše, vytvoření vrcholně feudálního města mezi lety 1219 až 1228 přineslo novou organizaci prostoru a prostorových vztahů nového jádra města a jeho nejbližšího okolí. Tento počín v tehdejší rozvržení města nám zůstal zjevný dodnes. Důležitým pramenem je již výše zmíněná královská listina z roku 1228, protože je jediným dokladem o tom, že se s pozemky v jádru města disponovalo ve větším rozsahu. Z pozdější doby nemáme totiž už žádnou zmínku o nějaké dispozici prostorem uvnitř města, což podporuje tvrzení, že k základnímu rozdělení bloků a náměstí došlo již před tímto rokem 1228. Z půdorysu města tedy můžeme poznat původní lokační záměr a jeho realizaci. Šlo o uplatnění pravoúhlého systému ulic a bloků. Jádro vytvořilo obdélníkové náměstí o rozsahu zhruba 2 ha¹⁷⁸. Kolem náměstí byly utvořeny obdélníky bloků, na jejichž vnějším okraji byly umístěny církevní instituce. Jižní strana náměstí je lomená. Význam tohoto lomení není zcela jasný, snad mohla vést původní komunikace v západní části jižněji, ovšem pro gotické parcely bylo pak třeba víc místa, a možná proto byla ulice a strana náměstí posunuta severněji. Jednotlivé bloky kolem náměstí nejsou přesně pravoúhlé, ani západní a východní strana náměstí nejsou zcela rovnoběžné a velikosti parcel nejsou jednotné. Avšak se nejnovější průzkumy přiklánějí

¹⁷⁶ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 132.

¹⁷⁷ Ibidem, 129 – 133.

¹⁷⁸ Ibidem, 168. Jsou předloženy názory, že náměstí mohlo být původně menší na východní, nebo i západní straně. Tvrzení je založeno na předpokladu, že před západním blokem, kde byl ještě do počátku 13. století hřbitov, mohly být nějaké stavby, protože na hřbitově se pohřbívalo značně pozdě a těžko by se zde stavělo bezprostředně do existujícího hřbitova. Další názor předpokládá, že kostel Všetech svatých stával před hradbami, tudíž je těžko uvažovat o východní straně náměstí v dnešní linii.

k tvrzení, že velikost náměstí byla od počátku přibližně stejná jako nyní. Nové městské sídliště bylo ve čtvrtině 13. století ohraničeno. Toto ohraničení se projevuje již v listině z roku 1228 v rozlišení pozemků „vně“ a „uvnitř“ Litoměřic. Jako v řadě dalších případů ohraničení nerespektovalo základní pravoúhlou síť ulic a bloků, ale vytvořilo prostorový útvar, jehož základní půdorys se nejspíš blížil vejcovité formě.¹⁷⁹

Rozšíření se městu jako takovému dostalo až ve 14. století díky Karlu IV., co se týče rozlohy a počtu obyvatel. Šlo o připojení oblasti na východě a severu dosavadního města s novým opevněním a novým královským hradem. Nebylo to území liduprázdné. Časově vznik rozšíření města není doložen, ale lze ho stanovit nepřímo přibližně k letům 1351 – 1359, i když stavební aktivita s tím spojená, hradby a hrad sám, mohla trvat déle. Karlovským rozšířením dosáhlo vnitřní opevněné město velikosti, která se již za feudalismu nerozšířila. Důvod rozšíření v této době, kdy se těžiště města definitivně přesunulo z rozložení na dvou pahorcích na oblast kolem náměstí, byl nepochybně v úmyslu vyrovnat Litoměřice i prostorově velikostí jiným královským městům. Zdar Karlova rozšíření spočíval zřejmě v úzké souvislosti s velkým tržištěm, jehož rozšířením byla nová Dlouhá ulice, tepna nové části. Po rozšíření se staly Litoměřice jedním z nejvýznamnějších měst severozápadních Čech.¹⁸⁰

Nelze se ubránit dojmu, že plánování nové části Litoměřic v souvislosti s rozšířením města a vinic kolem něho, bylo ovlivněno tehdejším největším urbanistickým počinem ve střední Evropě, a to výstavbou Nového Města pražského roku 1348 a rozšíření pražských vinic v roce 1358. Jde o řešení rozměrů tržní Dlouhé ulice probíhající od staré části města po novou bránu. Uvážíme-li, že vzdálenost od kraje náměstí po novou bránu, lze to těžko považovat za náhodu tím spíše, že poměr délky a šířky je u Václavského náměstí a Dlouhé ulice téměř stejný. Staré zástavbě nasvědčují ne zcela rovné linie Dlouhé ulice, jakož i parcel. Uličky severně a jižně kolmé k Dlouhé ulici, na sebe zčásti nenavazují. Navíc Dlouhá ulice byla ulicí tržní, podobně jako Václavské náměstí a plnila tak ve městě v hradbách roli druhého náměstí, a tehdy bylo obvyklé, že města obdobné velikosti mívala dvě náměstí. Karlovské rozšíření města bylo úspěšné mimo jiné asi i proto, že podstatně lépe navazovalo na tyto tržní prostory než výše zmíněná akce uskutečněná k roku 1253.¹⁸¹

Lze určit, že na předměstí bylo více domů než v opevněném jádře města, i když na předměstí byly nepochybně změny počtu domů podstatně větší než v hradbách, například v důsledku válečných událostí. Je tedy více než pravděpodobné, že na předměstí žilo více nebo alespoň přibližně stejně lidí jako v jádru města, i když v hradbách byly větší domy s početnějším obyvatelstvem. Podle dat z pozdější doby lze předpokládat i ve 14. století uvnitř hradeb přibližně 250 domů a kolem 300 domků na předměstí. Celkem tedy vrcholně středověká městská litoměřická aglomerace zahrnovala zhruba 43 ha plochy. Mimo jiné bylo ještě několik desítek domů podléhajících kapitule a církevní budovy. Počet obyvatel aglomerace v předhusitské

¹⁷⁹ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 135; 167 – 168.

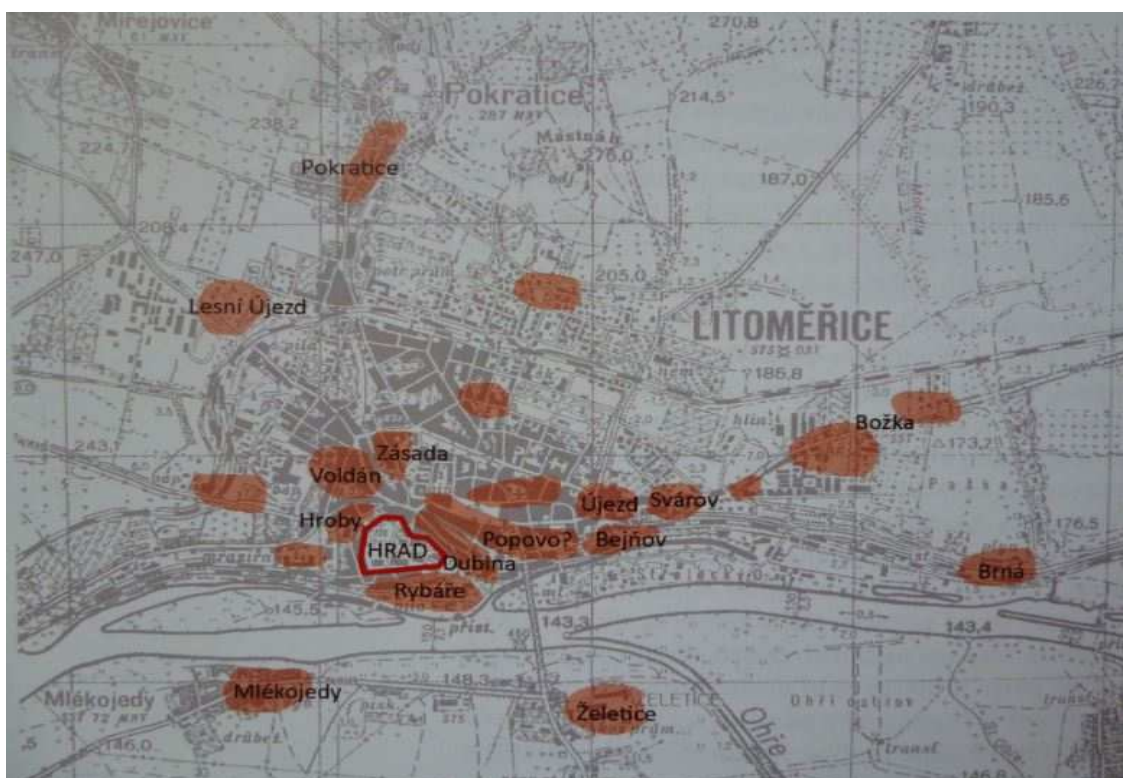
¹⁸⁰ Ibidem, 135; 166 – 167.

¹⁸¹ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 125.

době nám není znám. Při uvážení vývoje města, pravděpodobného počtu v předbělohorské době a analogií s jinými městskými středisky lze počet litoměřického obyvatelstva v době Karlově po rozšíření města odhadnout jen velmi nepřesně a spíše pro představu o lidnatosti na zhruba 4 000 osob, ovšem musíme počítat i s možnostmi velikých, i tisícových, výkyvů v době válek či morových epidemií. Vytvoření vrcholně feudální městské aglomerace znamenalo vybudování mnohem sevřenějšího a hustěji osídleného prostoru.¹⁸²

7.1 Podhradské osady

Jednotlivé podhradské osady měly svá vlastní jména. Starší práce většinou předpokládají jakési jednotné podhradí, jednu podhradskou osadu zmiňovanou jako „Burgflecken“ či „suburbium“. Lépe však vyhovuje výklad, že podhradí bylo tvořeno souborem vnějších osad městské aglomerace mimo opevněné jádro hradu, z nichž některá osada mohla mít významnější postavení než jiné [30]. Názvy litoměřických předměstí jsou vesměs staré názvy sídlišť, jen některé mají vztah k existenci lokačního města, jako je například sídliště Nové Město, vzniklé na území hradiště. Tato předměstí si zachovala ráz osad skládajících se z domů kolem jedné ulice a jen na hradišti samotném a v jeho nejbližším okolí předpokládáme komplikovanější uliční síť.¹⁸³

[30] Raně středověká litoměřická aglomerace s vyznačením opevnění původního kastelánského hradu a přibližného rozsahu osad.

¹⁸² TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999, 176 – 177.

¹⁸³ Ibidem, 128; 176.

Řadu osad je možno doložit archeologicky. Z rozložení všech těchto drobnějších nalezišť i z jejich vzájemného poměru lze usuzovat, že v sousedství hradu muselo existovat na 20 sídelních poloh. Tedy v oblasti Rybářů, Dubiny, na návrší v místě dnešních „starých“ mrazíren na Voldáně, v místech bývalé cihelny u hřbitova, u Plešivecké ulice, v Pokraticích v místech dnes zaniklé návsi, v prostoru vilové čtvrti po Mostnou horou a v místech školy Boženy němcové, ze Zásady v okolí v okolí kostela svatého Vojtěcha, v místech posádkového velitelství, v Zítkově, Novobranské a Velké Dominikánské ulici, na návrší Božka při Českolipské ulici. Na větší ploše v celé jižní části Městského vrchu mezi Jezuitskou až po Michalskou ulici, v okolí kolem kostela svatého Vavřince, tj. od ulice Vavřinecké až po Kapucínské náměstí a poslední dvě polohy leží na protilehlém břehu Labe u Želetic a jihovýchodně od Mlékojed.¹⁸⁴

Archeologická situace tedy názorně dokládá, že v průběhu 10. století došlo na území města ke značné koncentraci osídlení. V 11. a 12. století dokonce již kolem kastelánského hradu zjišťujeme dva okruhy sídelních poloh, asi osad, i když tu mohlo jít z části také o velmožské dvory a samoty.¹⁸⁵

Jediné podrobnější údaje máme o osadě Zásada. První písemná zmínka o ní je uvedena v Zakládací listině litoměřické kapituly redakci A¹⁸⁶, kde je jmenována (Zasadee) jako jedna z předměstských osad vnitřního pásu litoměřické aglomerace. Její jméno nejspíš souvisí s usazováním. V redakci B je Zásada uvedena podrobněji i se zaměstnáním jejich obyvatel. Dál se jedná spíše o ojedinělé drobnější zprávy. Velmi podrobný popis obyvatelstva Zásady pochází až z roku 1218¹⁸⁷ a ukazuje stav od druhé poloviny 12. století. Více zpráv pro zásadu se dochovalo jen proto, že byla v majetku církevní instituce, která měla zájem na písemném zachycení stavu svého majetku a poddaných. Zásada byla některými historiky¹⁸⁸ považována za vlastní litoměřické podhradí, s tím ovšem nelze souhlasit, jelikož byla spíše v širším rozsahu jeho součástí a v pozdější době se stala litoměřickým předměstím.

Starší literatura, se kterou souhlasí i dnešní badatelé, uvádí, že vlastní podhradí lze hledat bezprostředně u hradiště, v místech, kde jsou později doloženy názvy předměstí Rybáře a Dubina. Oba názvy mohou být velmi staré. Rybáře ukazují na služebnou osadu, jejíž část patřila kapitule, název Dubina (nyní Jarošova ulice) má vztah k porostu místa, tedy k přírodní situaci před vznikem sídliště. Do těchto míst můžeme klást staré osídlení, musel zde být přístav, celnice a pravděpodobně i mlýny. Tyto části byly zřejmě zeměpanským majetkem a přešly později v držení města Litoměřic.

Důležitá byla oblast pahorku nad řekou proti hradu svažující se k východu. Tam se nacházelo jádro dalšího opevnění a kostel svatého Vavřince, o němž víme, že existoval dříve, než byla tato oblast pojata do městských hradeb, tedy tu zřejmě kolem něj byla starší osada. Archeologicky je v těchto místech doloženo silné osídlení a hypoteticky

¹⁸⁴ ZÁPOTOCKÝ 1965, 260 – 264.

¹⁸⁵ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 94.

¹⁸⁶ CDB I, č. 55.

¹⁸⁷ CDB II, č. 169.

¹⁸⁸ LIPPERT 1871, 55; HOHMANN 1923, 29.

zde právě lze hledat místo zmizelé osady Popovo. Původně se jednalo o jednu ze vsí, kterou kapitula při svém založení dostala od Spytihněva. Popovo znamenalo vlastně „kněžský majetek“, podle starodávného, později u nás neužívaného, slovanského označení kněze, „pop“. Na tomto místě bylo tedy nepochybně na přelomu 13. a 14. století, ale pravděpodobně již dříve, sídliště, které nebylo přímo součástí města, nýbrž teprve při rozšíření hradeb v době Karlově bylo tedy do města pojato.

Dále na východ, kolem vyústění Dlouhé ulice, existovala dosvědčená osada Újezd, součást majetku kapituly vyšehradské. Ves není v seznamech 11. – 12. století doložena, podle typu jména mohla ale vzniknout právě už ve 12. století. Podle některých souvislostí listinných lze Újezd prokazatelně sledovat ve 13. století, vyskytuje se totiž v soupisu vyšehradského majetku, roku 1285 je v takovém seznamu majetku kapituly přímo uveden. Důležitý je rok 1351, kdy Karel IV. daroval Újezd městu. Tento počín je významný z toho důvodu, že tím vlastně poškodil církevní instituci, což by sotva učinil bez dobrého důvodu, jímž mohlo být právě získání prostoru pro rozšíření města. Další Újezd, tentokrát šlo o újezd lesa, byl v majetku litoměřické kapituly a nacházel se na západ od původního hradu, kolem dnešní ulice Plešivecké.

Později dosvědčené předměstí Svárov pravděpodobně též existovalo jako samostatná osada před rozšířením města. Bylo v těsném sousedství jiných předměstí a nelze předpokládat, že by po přiblížení města vznikalo jako osada se samostatným jménem. Poloha Svárova, jehož název po třicetileté válce beze stopy zanikl, se klade do míst blízko vyšehradského Újezda, přibližně na sever od dnešního autobusového nádraží.

Jiné předměstí, které za třicetileté války zaniklo, neslo název Bejňov. Rozkládalo se při řece, na východě města, v oblasti dnešního železničního nádraží. Tato poloha je nám známa podle pamětního zápisu z počátku 16. století, kdy jsou řadou po toku řeky vyjmenována předměstí, která byla poškozena velkou vodou.¹⁸⁹ Toto předměstí existovalo již na počátku 13. století, jak ukazuje skutečnost, že platilo úrok jako město. Naposledy je Bejňov zmíněn k roku 1568. Jeho samospráva zanikla za třicetileté války podobně jako Rybářů či Zásady¹⁹⁰.

Dále na východ, již asi 1 km od hradiště, je pomístní název Božka (Naboschi), dnes Českolipská ulice. Osídlení na Božce je písemně dosvědčeno ve verzi B zakládací listiny kapituly¹⁹¹ z roku 1218, avšak samotná osada musela být starší. V období 10. – 11. století existovalo na Božce významné pohřebiště, kde byli v té době pohřbíváni členové litoměřické vládnoucí vrstvy včetně prvních kastelánů¹⁹². Ještě dále na východ byla vesnice Brná (Prenee), další osada vnějšího pásu litoměřické aglomerace, zmíněná ve verzi A zakládací listiny kapituly¹⁹³, jejíž vinice bývaly v pozdější době přičítány

¹⁸⁹ Pamětní zápisy v rukopisu magdeburského práva z konce 15. století v SOkA Litoměřice.

¹⁹⁰ KUČA 1998, 522.

¹⁹¹ CDB I, č. 55.

¹⁹² KUČA 2011, 19.

¹⁹³ CDB I, č. 55.

k městu. Tato původně raně středověká ves byla roku 1233 v državě tepelského kláštera¹⁹⁴.

V sousedství hradiště mohly existovat ještě jiné osady. Na jihozápad od Zásady těsně při hradišti se rozkládalo předměstí Voldán či Voldána, dosvědčené až počátkem 16. století., právě tehdy zanikla jeho samospráva. Můžeme tedy předpokládat jeho dlouhou předchozí existenci, na to, že existoval původně jako samostatná obec, což by bylo jinak nepravděpodobné u dodatečně vzniklého předměstí. V 11. století bylo pohřebiště v Božce nahrazeno pohřebištěm právě na Voldáně¹⁹⁵. V nevelké vzdálenosti asi 1,5 km na sever od hradiště byla ves Pokratice, o níž se ve 12. století dovídáme, že v ní žili tři vinaři náležející litoměřické kapitule i s půdou.

Výše jmenované osady se tedy nacházely v nejbližším okolí litoměřického hradiště, do 1,5 km. Existence je u některých doložena, u jiných velmi pravděpodobná a u některých možná. V pozdějších dobách se z nich staly buď části města, nebo předměstí mimo nejvzdálenějších, kterými byly Božka, Brná a Pokratice, z nichž Božka a Brná zanikly a Pokratice se staly vsí, která částečně byla pod jinou než městskou vrchností. Značný význam má i shrnutí archeologických nálezů, které v 60. letech prováděl Milan Zápotocký. Zjistil na dnešním katastrálním území města 14 středověkých mladohradištních pohřebišť a je možné usuzovat na větší počet osad. I když pro středověk nejsou žádné statistické údaje, není pochyb o tom, že vždy byla u Litoměřic předměstí větší než vnitřní město v hradbách, které mělo zhruba 250 až 270 domů na asi 18 ha rozlohy, s hradbami a parkánem něco přes 21 ha, kdežto předměstí gotického města mohla zaujímat, samozřejmě pouze podle nepřesného odhadu, asi 21 ha i více¹⁹⁶.

7.2 Vnitřní zástavba města

U samotné vnitřní zástavby Litoměřic ve 13. a 14. století je zatím mnoho neznámého. Jistě šlo ve 13. století většinou o dřevěné domy a zdivo bylo výhradou opevnění, hradeb a církevních staveb. Od začátku existence města žili v Litoměřicích velmi bohatí měšťané, k nimž je nutno předpokládat jejich protějšek – chudé měšťany. Tyto majetkové rozdíly se musely projevit ve výstavbě domů. Z půdorysu vyplývá, že do města byla pravděpodobně zahrnuta i vcelku hustá síť starších staveb na jižní straně náměstí. Pohřebiště v bloku na západní straně náměstí zasahovalo i do Michalské ulice. Původní starobylá cesta byla vedena jižně od tohoto hřbitova, tzn. přibližně na parcelách, kde se dnes nachází Severočeská galerie výtvarných umění. Tento hřbitov zanikl zřejmě někdy před rokem 1228, neboť při vytyčování ulic města byla románská cesta zastavěna a komunikace posunuta severněji. Jakousi pravidelnost v uspořádání dodržují bloky na straně východní a západní, přičemž na straně severní respektovalo obloukovité zalomení hradby starší stavby. Ovšem i zde musely některé objekty ustoupit

¹⁹⁴ KUČA 1998, 522.

¹⁹⁵ KUČA 2011, 19.

¹⁹⁶ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 125.

uvolnit místo nově vyměřeným ulicovým čárám. Existenci zhruba 2 ha náměstí lze předpokládat už od samých počátků právního města, jelikož zde bylo hlavní městské tržiště. A právě tržiště bylo jedním z důležitých předpokladů fungování právního města.

Jižně od kostela Všech svatých, tedy v místě dvora tepelského kláštera u kostelíka Panny Marie, se podařil archeologickým výzkumem nalézt zbytek stavby, kterou lze datovat do druhé čtvrtiny 13. století. Šlo tu o dřevěný dům srubové konstrukce a podle zde nalezeného okenního skleněného terčíku lze předpokládat, že měl okna vyplněna těmito skleněnými terčíky, zalitými olovem. To by znamenalo, že na tu dobu by se jednalo o honosnější stavbu.¹⁹⁷

Za jakýsi mezník k plné gotizaci Litoměřic lze považovat rok 1290, před kterým měl město postihnout velký požár. O něm se dozvídáme v souvislosti se svěcením znovu obnoveného kostela svatého Vavřince na předměstí pražským biskupem Tobiášem z Bechyně 10. srpna 1290. Jde sice o vcelku pozdní zprávu, ovšem s reálným obsahem. Bezpečně se totiž ví, že se do roku 1300 nedochovalo v originále žádné městské privilegium. Nám jsou privilegia známá pouze z opisů, originály zřejmě shořely, o čemž by mohla svědčit zmínka v listině Jana Lucemburského¹⁹⁸ z roku 1319 o shořelých privilegiích. Roku 1300 dostalo město od krále Václava II. výhodnou listinu, v níž se stanovilo, že berně měli měšťané platit jen z městišť a ne z domů na nich postavených, které bývaly nepochybně dražší. Panovníkovi, pro něž byl nejpřednější mimo jiné zisk z jeho měst, jistě neležela na srdci pomoc po požáru strádajícím, ale spíše co nejvíce podporovat obnovení města v krátkém čase, případně výstavbu honosnějších budov. Roku 1289 a 1293 nacházíme úpěnlivé žádosti probošta kapituly Konráda směřující papeži, aby udělil odpustky těm, kteří přispějí na stavbu kostela svatého Štěpána¹⁹⁹. Zřejmě i tato stavba byla narušena požárem, stěží tu šlo o náhodu. Je tedy pravděpodobné, že někdy před rokem 1290, respektive 1289, lehla větší část města, předměstí i zástavba na Dómském vrchu popelem.²⁰⁰

Parcelní síť Litoměřic ukazuje, že se tu bloky zástavby povětšinou dělily na úzké dlouhé parcely, jejichž přední část vyplňovaly hluboké domy se štítovým průčelím a někdy i podloubím. V zadním traktu domu se pak nacházela hospodářská část. Větší a výstavnější domy patricijů a bohatších měšťanů se soustředily v okolí náměstí a podél hlavních ulic, jakou byla například Dlouhá ulice. Podle dochovaných relikvií se zdá, že podobně jako v jiných městech tu byla situace, že čím více se zástavba přibližovala k hradbám, tím byly domy menší a chudší, tedy úměrně k sociálnímu postavení svých majitelů. Středověký dům byl často pro orientaci opatřen domovním znamením. I zde v Litoměřicích je takových domů několik – například U zlaté hvězdy, U červeného jelena, U černého orla a jiné, ovšem je otázkou, zda řada z nich není mladšího data.

¹⁹⁷ Rukopis archeologické zprávy z roku 2000 „Novus mons super Albiam“, Litoměřice, dvůr Hroznaty Tepelského a počátky kolonizace Českého středohoří, kterou mi laskavě poskytl doktor O. Kotyza.

¹⁹⁸ CIM II, č. 110.

¹⁹⁹ CIBULKA 1959, 11.

²⁰⁰ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 118.

Vnitřní zástavbě bylo v rámci stavebně historických průzkumů věnováno relativně mnoho pozornosti. Zůstalo však převážně u zjištění vývoje domů na základě slohového a stavebně technického rozboru bez komplexnějšího vyhodnocení. Půdorysná, respektive prostorová skladba středověkého městského obytného domu v Litoměřicích v jeho počátcích, ale i pozdějších vývojových fázích nebyla zcela spolehlivě identifikována. Domy ve městě byly orientovány ke komunikaci v převážné většině štítově, tedy kolmo k uliční čáře. Stavební parcely byly úzké, někdy mezi nimi byly uličky, tzv. soutky, které nejspíš sloužily jako místa „osobní úlevy“. Taková ulička vznikla spojením dvou středověkých domů, jak to můžeme dodnes vidět v dnešním muzeu, které bývalo starou radnicí. Jimi se vstupovalo z boku do domů, ale i procházelo do hloubky dvora. V hloubce dvora, při hradbách či na hranici parcely, bývala hospodářská stavení. Domy byly převážně dřevěné roubené, jen jejich komorové části byly z odolnějších materiálů, jako byla třeba opuka či pískovec. Obytná místnost byla vždy vysoká, to je spojováno s obdobím, kdy se v obytné místnosti používal otevřený oheň a kouř byl odváděn nikoliv komínem, ale dymníkem volně do krovu. Pro ochranu před počasím a k odvádění vody byla důležitá střecha s vysokým krovem. Vlastní doškový kryt teprve postupně nahrazoval šindel, u honosnějších domů ještě ve 13. století i vypalované cihlové tašky – prejzy. Od 14. století byla stále častěji požadována cihlová krytina, aby se zlepšila ochrana proti požárům. Půdní prostor se využíval někdy jako seník, jindy sýpka či k uskladnění různých potřeb. Dřevěná, později plechová koryta odváděla dešťovou vodu přímo na ulici. Obytný městský dům se od vesnického odlišoval ve fázi vzniku patra, s jehož vznikem u měšťanských domů ve venkovských městech (tj. mimo Prahu) je nutno počítat nejpozději na počátku 14. století. Funkce spojené s bydlením, jako obytná místnost či černá kuchyň, se přesouvají do patra. Pod obytnou místností vzniká v přízemí rozměrnější prostor – mázhaus, v němž mohl měšťan provozovat řemeslo či obchod, čepovat tu víno, i právovárečných domů v určené dny i pivo. Z mázhausu či chodby se poklopem nebo dveřmi sestupovalo do sklepa. Ve sklepě mohla být i studna. V Litoměřicích mívají sklepy i tři patra, přičemž logicky nejstarší je nejsvrchnější patro, ze 13. a především ze 14. století. Spodnější patra bývají povětšinou z 15. a 16. století. Sklepy jednotlivých domů pak byly mezi sebou z obranných důvodů propojovány složitým systémem úzkých chodeb, budovaných postupně od středověku. Tento podzemní systém dosahuje v Litoměřicích délky až několika kilometrů.²⁰¹

Prostorová skladba městských domů, která od lokačních počátků měst je v podstatě neměnná, ukazuje na pevnou tradici slovanské formy obydlí. Nejenže nebyla smazána při konstituování měst vlivem německých osadníků, kteří v zakládaném městě zaujímali čelné společenské pozice, ale ani potlačena, nýbrž byla jimi převzata. Ani samotný vývoj domu do patra nelze přisuzovat výhradně etnickým vlivům. Instruktivním příkladem je třeba pozděně gotická přestavba Litoměřic a Úštěka, kde od konce 14. století německý ráz jejich měšťanů vymizel. A přesto se stavělo vzhůru do patra a uplatňovalo se slohové tvarosloví, přinesené sem ze severu i z jihu. Úštěcké domy jsou dokonce ve svém půdorysném i vertikálním členění unifikované a přece zde vedle sebe

²⁰¹ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 118 – 120.

bydleli měšťané dvou odlišných národností. Prostorová skladba je slovanského původu, vnější úprava zase nese stopy vlivu saského.²⁰²

Tragický požár, který před rokem 1537 zpusťil město, měl však i pozitivní dopad. Stal se popudem a rozhodujícím motivem pro rozsáhlou přestavbu města. Nově pojatá výstavnost doprovázející rušné stavební aktivity byla podnícena i usnesením městské rady z roku 1541, která poučena předchozími katastrofálními událostmi v něm vyžadovala, aby se štíty domů nadále stavěly z cihel, nikoliv ze dřeva.²⁰³

8. Závěr

V této diplomové práci, pojaté jako monograficky zpracovaná studie o středověkých Litoměřicích, kostelech a městské aglomeraci, jsem vycházela převážně z edic pramenů²⁰⁴, které se vázaly k historii a událostem města, dále mi byly cennými zdroji informací hlavně dvě práce z konce 90. let minulého století, a to Dějiny města Litoměřic²⁰⁵ a Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu²⁰⁶. Tyto dvě hlavní práce se problematikou zabývaly v nejbližších souvislostech.

Přínosem práce by mělo být shromáždění a ucelení informací o dosud ne zcela zmapované oblasti zmizelých středověkých kostelů v Litoměřicích. V dřívější době zde byly náznaky některých historiků sestavit monografii o litoměřických středověkých kostelech, nicméně prozatím zůstalo pouze u záměrů. Z tohoto důvodu jsem se také rozhodla pojmut téma za své pro svou diplomovou práci a jako litoměřická rodačka zjistit více o této problematice, obohatit sebe i své okolí o nové hlubší poznatky o zmíněném tématu a možná i přispět některými novými zjištěními.

Pro lepší představu je text doplněn o reprodukce a fotografie. Pro toto téma bylo nezbytné poznat stavby a místa z autopsie, díky níž jsem pronikla na místa, která se ne každému poštěstí vidět. Pro tuto diplomovou práci jsem se snažila shromáždřit středověká vyobrazení a zdokumentovat co nejvíce možných zachovaných středověkých reliktiů původních kostelů. Dostala jsem do kontaktu s odborníky, historiky a archeology, kteří mi vycházeli vstříc a ochotně se se mnou dělili o své názory, domněnky i stavy nejnovějšího bádání v této oblasti. Tyto poznatky a informace jsem se snažila zužitkovat v této závěrečné práci. Téma středověkých litoměřických kostelů není zdaleka tak prozkoumané, jak se může zdát. Množstvím přestaveb většiny kostelů či jejich úplným zničením nám bohužel mnohokrát uniká poznání úplně původní středověké podoby. Zde je ovšem nutno počkat na případná další archeologická bádání, která by mohla odhalit ještě další, bližší poznatky k této problematice.

²⁰² KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 120 – 121.

²⁰³ KOTYZOVÁ/KOTYZA 2011, 29.

²⁰⁴ CDB I – V; CIM II; RBM II – III.

²⁰⁵ KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997.

²⁰⁶ TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999.

9. Seznam vyobrazení

- [1] Ideální rekonstrukce románského vzhledu baziliky svatého Štěpána. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 120
- [2] Detail dřevorezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [3] Kostel sv. Štěpána, výřez z menší perokresby z doby kolem 1648. Reprodukce z: CIBULKA 1959, nepag.
- [4] Detail kostela sv. Štěpána z větší perokresby z doby kolem 1648. Reprodukce z: CIBULKA 1959, nepag.
- [5] Výřez kostela sv. Štěpána z olejomalby z roku 1654. Reprodukce z: KUČA 2011, 33.
- [6] Raně gotické okno na půdě kostela Všech svatých, Litoměřice. Foto: archiv autorky
- [7] Detail dřevorezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [8] Detail z Labského prospektu, před 1580. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 199
- [9] Arkády rajského dvora bývalého kláštera dominikánů. Foto: archiv autorky
- [10] Gotické žebro bývalého kostela sv. Michala. Foto: Státní oblastní archiv v Litoměřicích (poskytnuto Mgr. Tomášem Krýdou).
- [11] Detail dřevorezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [12] Detail dřevorezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [13] Raně gotický portál z bývalého ambitu kláštera. Foto: archiv autorky
- [14] Detail dřevorezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [15] Detail plánu Johanna Glockspergera z roku 1726. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 212
- [16] Detail dřevorezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [17] Výřez kostela sv. Vavřince z veduty města od jihu z roku 1733. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 221

- [18] Detail dřvořezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [19] Detail dřvořezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [20] Pokus o rekonstrukci půdorysu kostela sv. Jiří. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 84
- [21] Detail dřvořezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [22] Reprodukce dnes nezvěstné olejomalby A. Kirniga z roku 1854. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 83
- [23] Fotografie kostela sv. Jiří od východu z roku 1870. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 84
- [24] Výřez z jedné z nejstarších fotografií města z jižní strany. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 122 – 123
- [25] Detail z plánu Johanna Glockspergera z roku 1726. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 212
- [26] Výřez z dřvořezu Jana Willenberga z roku 1602. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 178
- [27] Detail reliktu věže v jihovýchodním nároží královského paláce. Reprodukce z: KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997, 141
- [28] Gotická kaple v královském paláci litoměřického hradu. Foto z: http://www.taggmanager.cz/poi_images/1083/1796_goticka_kl.jpg, vyhledáno 12. 4. 2014
- [29] Vývoj středověkého města Litoměřic s hypotetickou rekonstrukcí opevnění a kostelů po roce 1250. Podle P. Macka. Reprodukce z: KUČA 2011, 20
- [30] Raně středověká litoměřická aglomerace s vyznačením opevnění původního kastelánského hradu a přibližného rozsahu osad. Podle O. Kotyzy, J. Smetany a J. Tomase. Reprodukce z: KUČA 2011, 16

10. Seznam použité literatury

- ANKERT 1923 — Heinrich ANKERT.: Kurze Geschichte der Stadt Leitmeritz, 1923
- BARTŮŇEK 1959 — Václav BARTŮŇEK (ed.): 900 let litoměřické kapituly. Praha 1959
- BERTHOLD 1850 — Vinzenz BERTHOLD: Leitmeritz in der Vorzeit und Gegenwart. 1850
- CDB I – V — Gustav FRIEDRICH (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I – V. Pragae
- CIBULKA 1959 — Josef CIBULKA: Kolegiální kostel svatého Štěpána v Litoměřicích. In: 900 let litoměřické kapituly. 1959
- CIM II — Jaromír ČELAKOVSKÝ (ed.): Codex iuris municipalis regni Bohemiae II. Pragae 1895
- HOHMANN 1923 — Rudolf HOHMANN: Die Anfänge der Stadt Leitmeritz. Praha 1923
- KATZEROWSKY 1894a — Wenzel KATZEROWSKY: Ein Leimeritzer Stadtbuch aus dem XIV. Jahrhunderte. In: MVGDDB 33. 1894, 100-107
- KATZEROWSKY 1894b — Wenzel KATZEROWSKY: Die Memorabilienbücher der Stadt Leitmeritz. In: MNEC 17. Česká Lípa 1894, 314 – 316
- KERN 1942 — Josef KERN: Wir entdecken Alt-Leitmeritz. Deutscher Heimatbund. Kreisverein Leitmeritz. Heft 1. 1942
- KOCÁNOVÁ/TOMAS 2009 — Barbora KOCÁNOVÁ / Jindřich TOMAS: Libri civitatis III., Městská kniha Litoměřic (1341) – 1562 v kontextu písemností městské kanceláře. Ústí nad Labem 2009
- KOTYZA/ TOMAS 1995 — Oldřich KOTYZA / Jindřich TOMAS: Nejstarší městské hradby v Litoměřicích (Porovnání archeologických nálezů se zprávami pramenů). In: Archaeologia historica 20. Litoměřice 1995, 91-106
- KOTYZA/SMETANA/TOMAS 1997 — Oldřich KOTYZA / Jan SMETANA / Jindřich TOMAS (ed.): Dějiny města Litoměřic. Litoměřice 1997
- KOTYZOVÁ/KOTYZA 2011 — Ilona KOTYZOVÁ/ Oldřich KOTYZA: Litoměřice (Zmizelé Čechy). Praha-Litomyšl 2011
- KUČA 1998 — Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, 3. díl. Praha 1998
- KUČA 2011 — Karel KUČA: Průvodce po Dómském náměstí v Litoměřicích, Biskupství litoměřické. Litoměřice 2011

- KUCHAŘ 1959 — Karel KUCHAR: Mapy českých zemí do poloviny 18. století. Vývoj mapového zobrazení území Československé republiky I. Praha 1959
- LIPPERT 1867 — Julius LIPPERT: Leitmeritz von seiner Gründung bis zum Beginne seiner Čechisierung. In: MVGDB, 1867, 55 – 64
- LIPPERT 1871 — Julius LIPPERT: Geschichte der Stadt Leitmeritz. Praha 1871
- LUKSCH 1920 — Vinzenz LUKSCH.: Kunsttopographie der Stadt Leitmeritz (strojopis). 1920
- MACEK 1988 — Petr MACEK: K počátkům městského hradu v Litoměřicích. In: Litoměřicko 24. 1988, 111-121
- MACEK/SMETANA/TOMAS 1996 — Jaroslav MACEK / Jan SMETANA / Jindřich TOMAS (ed.): Historický atlas měst České republiky, svazek 1, Litoměřice. Praha 1996
- MACEK 2007 — Jaroslav MACEK: 950 let litoměřické kapituly. 2007
- MOC 1947 — Otakar MOC: Historický průvodce litoměřickými kostely. Litoměřice 1947
- MUK 1980 — Jan MUK: Gotický hrad v Litoměřicích. In: Litoměřicko 16. 1980, 101-112
- RBM II – III — Josef EMLER (ed.): Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II – IV. Pragae
- RDP — Václav Vladivoj TOMEK (ed.): Registra decimarum papalium. Praha 1873
- SCHLENZ 1933 — Johann SCHLENZ: Geschichte des Propsteistiftes St. Stephan in Leitmeritz. Prag 1933
- SCHLENZ 1938 — Johann SCHLENZ: Die bischöfliche Domkirche in Leitmeritz: ein Beitrag zur Geschichte der ehemaligen Propstei und gegenwärtigen Domkirche. 1938
- SLÁMA 1983 — Jiří SLÁMA: Přínos archeologie k poznání počátků přemyslovského státu, Sborník Národního muzea, řada A, historie 37. 1983
- SMETANA 1972 — Jan SMETANA: Vyprávěcí prameny dějepisné vzniklé v litoměřickém kraji do roku 1835 (1. část). 1972
- SMETANA 1973 — Jan SMETANA: Soupis vyprávěcích pramenů dějepisných vzniklých v litoměřickém kraji do roku 1835 (2. část). 1973
- SMETANA 1986 — Jan SMETANA: Litoměřice od pravěku k dnešku. Praha 1986
- ŠAMÁNKOVÁ 1982 — Eva ŠAMÁNKOVÁ: Litoměřice. Městská památková rezervace. Praha 1982

- TOMAS 1966 — Jindřich TOMAS (ed.): Počátky města Litoměřic. In: Sborník Severočeského muzea – Historia 5. Liberec 1966, 15-64
- TOMAS 1975 — Jindřich TOMAS: Litoměřice. Městská památková rezervace. Praha 1975
- TOMAS/KLÁPŠTĚ/KOTYZA 1999 — Jindřich TOMAS / Jan KLÁPŠTĚ / Oldřich KOTYZA (ed.): Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu. Litoměřice 1999
- VOTOČEK 1955 — Otakar VOTOČEK: Litoměřice. Městská rezervace státní památkové správy. Praha 1955
- VOTOČEK 1969a — Otakar VOTOČEK: Památky města Litoměřic (strojopis). Litoměřice 1969
- VOTOČEK 1969b — Otakar VOTOČEK: Litoměřice 1219 – 1969. Obraz města v minulosti. Malby kresby a grafika 16. – 19. století (Kat. výst.). Litoměřice 1969
- ZÁPOTOCKÝ 1965 — Milan ZÁPOTOCKÝ: Slovanské osídlení na Litoměřicku: In: Památky archeologické, ročník 56, č. 2. Praha 1965
- ŽEMLIČKA 1979 — Josef ŽEMLIČKA: Litoměřická kastelánie a její postavení v raně středověkých Čechách. In: Litoměřicko 14, 1979, 37 – 52
- ŽEMLIČKA 1980 — Josef ŽEMLIČKA: Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století. Praha 1980